

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

на тему: Зміна цінностей військовослужбовців, які брали участь у бойових діях

Виконав: студент II курсу, групи 8.0538-з
спеціальності: 053 психологія
освітньої програми: 053 психологія
Дудніченко Анастасія Володимирівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Спіцина Л.В.
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Грединарова О.М.

Запоріжжя
2020

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет _____
 Кафедра _____
 Рівень вищої освіти _____
 Спеціальність _____
 (код та назва)
 Освітня програма _____
 (код та назва)
 Спеціалізація _____
 (код та назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____
 « _____ » _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)

_____
 (прізвище, ім'я, по батькові)

1 Тема роботи (проекту) _____
 _____
 _____

керівник роботи

_____
 (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від « _____ » _____ 20__ року

№ _____

2 Строк подання студентом роботи _____

3 Вихідні дані до роботи _____
 _____
 _____

4 Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____
 _____

5 Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
 _____
 _____

6 Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7 Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка

Студент _____
(підпис) (ініціали та прізвище)Керівник роботи (проекту) _____
(підпис) (ініціали та прізвище)**Нормоконтроль пройдено**Нормоконтролер _____
(підпис) (ініціали та прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 86 сторінок, 3 таблиці, 5 рисунків, 72 джерела, 3 додатки.

Об'єкт дослідження – цінності військовослужбовців

Предмет дослідження – зміна цінностей військовослужбовців, які брали участь у бойових діях.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити психологічні особливості сприйняття бойових дій військовослужбовців в залежності від домінуючих цінностей.

Гіпотеза: переосмислення цінностей військовослужбовцями, які брали участь у бойових діях, залежить від характеру життєвих цілей (в тому числі і професійної спрямованості) та суб'єктивного переживання емоційної підтримки найближчого соціального оточення на час участі у бойових діях. При підтримці близьких рівень прояву змін в ціннісній сфері є менш гострим, ніж у випадку відсутності емоційної підтримки близьких.

Наукова новизна дослідження полягає у заповненні пробілу з вивчення проблеми психологічних особливостей сприйняття бойових дій в сучасних умовах та на сучасному етапі реформування української армії, а саме переходу вчорашніх громадян до військовослужбовців на особливий період в країні, а також проведенні дослідження впливу бойових дій на процес психологічного їх сприйняття та розробці рекомендацій щодо створення відповідних умов.

Матеріали роботи можуть бути використані психологами відділень по роботі з особовим складом, працівниками відділів персоналу у військових частинах.

БОЙОВІ ДІЇ, ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ, ЦІННОСТІ, СПРИЙНЯТТЯ БОЙОВИХ ДІЙ, ВИХОВНА РОБОТА, АДАПТАЦІЯ, ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ, САМОВИХОВАННЯ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз життєвих цінностей військовослужбовців... 11	11
1.1. Проблеми формування системи цінностей військовослужбовців.....	11
1.2. Вплив участі у бойових діях на ціннісну сферу особистості.....	21
1.3. Психологічні особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями.....	32
РОЗДІЛ 2. Методичні засади дослідження ситуації проблеми психологічного сприйняття бойових дій.....	41
2.1. Методологічні засади досліджень ситуації психологічного сприйняття бойових дій.....	41
2.2. Методика та процедура проведення дослідження психологічного сприйняття бойових дій.....	46
РОЗДІЛ 3. Аналіз результатів дослідження зміни цінностей військовослужбовців, які брали участь у бойових діях.....	53
3.1. Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців.....	53
3.2. Особливості професійної переорієнтації військовослужбовців у залежності від життєвих завдань.....	62
3.3. Рекомендації щодо створення умов, що сприяють процесу позитивного сприйняття бойових дій.....	70
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Із входженням України в особливий період розвитку, виробленням стратегічного курсу держави на оновлення у сфері військово-політичного та суспільного життя, особливої значущості набуває проблема сприйняття бойових дій. Участь у бойових діях є стресовою подією виключного характеру, яка може викликати загальний дистрес практично у кожній людині. На відміну від багатьох інших стресових ситуацій, участь у війні може бути психічною травмою з віддаленими наслідками.

Участь у бойових діях приводить до помітних змін травматичного характеру у свідомості військовослужбовців.

За результатами досліджень військових медиків і психологів, особливості життя у військових умовах зумовлюють кризи ідентичності, тобто втрату цілісного сприймання себе своєї соціальної ролі після повернення до мирного життя (В.С. Климова). Це проявляється у порушенні здатності адекватно брати участь у складних соціальних взаємодіях, внаслідок чого спостерігається викривлення процесів самосприймання та самореалізації.

У сучасній психології проблема цінностей отримала висвітлення в роботах Б.А. Ананьєва, Б.С. Братуся, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєва, О.Л. Музики, С.Л. Рубінштейна, М. Рокича, В.Ф. Сержантова.

Актуальність проблеми психологічного сприйняття бойових дій на сучасному етапі обумовлена рядом факторів: по-перше, у суспільстві відбувається зміна норм та стереотипів; по-друге, існує велика кількість теоретичних і практичних питань, що стосуються психологічної проблеми побудови ціннісно-сміслової сфери, виявлення і аналізу життєвих цінностей особистості.

Цінність є важливою характеристикою психологічної структури особистості і визначає: спрямованість суб'єкта на реалізацію певних

відношень, які відповідають певній цінності, спрямованість на певну діяльність; зміст уявлення про своє «Я», що відповідає спрямованості; виділення у свідомості певного предметно – діяльнісного змісту і його провідну роль у формуванні самосвідомості особистості.

Однією із загальних закономірностей розвитку особистості, на думку Л.С. Виготського, є проходження кризових періодів, які стимулюють якісні зміни у психічній діяльності. Однак, поряд із віковими протягом життя особистість переживає й інші кризові ситуації. Однією з особливостей професійної діяльності військовослужбовців є необхідність використання зброї, що на думку дослідників, спричиняє переживання стресових станів (В.С. Климова).

Посттравматичні стресові розлади являють собою стійкі негативні зміни в психіці, які проявляються через місяці і навіть роки у осіб, що перенесли психічну травму. До особливостей прояву посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, відноситься схильності до суїциду, алкоголізму, токсикоманії та наркоманії (Садовський В.П.).

У ряді теоретичних та емпіричних досліджень відзначається, що особливості переживання та реагування особистістю життєвих ситуацій залежать від їх індивідуального сприймання та надання їм певного смислу (В.С. Климова).

Однак, недостатньо дослідженою залишається проблема ціннісної сфери військовослужбовців, які перебували у зоні АТО. Зокрема, відсутні дані щодо переосмислення військовослужбовцями життєвих цінностей.

Це зумовило вибір теми дипломної роботи " Психологічного сприйняття бойових дій ".

Об'єкт дослідження – цінності військовослужбовців.

Предмет дослідження – зміна цінностей військовослужбовців, які брали участь у бойових діях.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити психологічні особливості сприйняття бойових дій військовослужбовців в залежності від домінуючих цінностей.

Гіпотеза: переосмислення цінностей військовослужбовцями, які брали участь у бойових діях, залежить від характеру життєвих цілей (в тому числі і професійної спрямованості) та суб'єктивного переживання емоційної підтримки найближчого соціального оточення на час участі у бойових діях. При підтримці близьких рівень прояву змін в ціннісній сфері є менш гострим, ніж у випадку відсутності емоційної підтримки близьких.

Нами окреслено наступні **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати наукову літературу з проблем психологічного сприйняття бойових дій на професійну переорієнтацію військовослужбовців в залежності від домінуючих чинників.

2. Вивчити особливості психологічного сприйняття бойових дій військовослужбовців, що безпосередньо приймали участь у бойових діях.

3. Виявити чинники, що впливають на зміну професійної діяльності військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій.

4. Скласти методiku дослідження й провести емпіричне дослідження чинників впливу.

5. Розробити рекомендації щодо створення умов, що сприяють процесу адекватного сприйняття бойових дій на професійну переорієнтацію військовослужбовців в залежності від домінуючих цінностей.

Методи дослідження. Для організації та проведення дослідження ми використали методи теоретичного аналізу та узагальнення наукової літератури, біографічний метод та метод вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики. Для обробки результатів використано методи математичної статистики з первинної обробки результатів.

Дослідження проводилося у Запорізькій військовій частині А1978, 55 окрема артелерійська бригада «Запорізька Січ» протягом 2018-2019 років. У

ньому взяло участь 15 військовослужбовців, що перебували в зоні бойових дій в один і той же час (1,5 роки тому).

Наукова новизна дослідження: вперше виявлено особливості психологічного сприйняття бойових дій військовослужбовцями, що брали участь у зоні АТО.

Практичне значення: отримані результати дослідження дозволяють дещо оптимізувати консультативну та корекційну роботу з особовим складом, який брав участь у бойових діях, враховуючи специфіку його професійної діяльності.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечується репрезентативністю вибірки та емпіричними методами.

Дослідження відповідає всім етичним принципам і нормам та не містить військової таємниці.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, а також додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1. Проблема формування системи цінностей військовослужбовців

Проблема особистісного розвитку у дорослому віці у вітчизняній психології вивчалася у контексті досліджень: К.О. Абульханової-Славської, М.Й. Боришевського, З.С. Карпенко, О.М. Леонтєва, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна, В.О. Татенка та інших. За результатами досліджень було виявлено, що особистісне зростання у дорослому віці відбувається переважно у професійній діяльності, якщо вона забезпечує задоволення базових потреб людини [17]. Людська діяльність будь-якого роду включає задум, реалізацію та результат. Задум складається з мети, цінностей і плану. Реалізація одних і тих мети і планів може мати повністю різні життєві зміни, ціннісні значення. Саме так формується поняття цінність [17].

Проблема цінностей та ціннісної сфери особистості є предметом досліджень у філософії, педагогіці, психології. У філософії цінності розглядаються, як специфічні соціальні об'єкти світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (добро, зло, чудове і потворне, що втілюється в явищах суспільного життя або природи).

Як вказує вивчена література, в роботах філософа-софіста Протагора, спрямованих на визначення змісту людських цінностей, стверджується про те, що людина є мірилом всіх цінностей. Поняття цінність асоціюється із поняттями ідеал, мета, спрямованість [17].

Зовні цінності виступають, як властивість предмета або явища. Однак, Протагор стверджує, що цінності для людини предмет набуває лише у ситуації включення його в структуру суспільних відносин. Для конкретної особистості цінності є об'єктами її інтересів та одночасно орієнтирами у предметній та соціальній дійсності [15].

У історично-філософському контексті цінність – поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. На думку М.І. Горлача, цінності виконують роль споконвічної, вихідної основи вибору потреб, інтересів, переживання, мети, засобів їх реалізації, результатів діяльності і тих умов, в яких здійснюється вибір [17].

Суспільний спосіб життя людини, існування суспільних потреб зумовили і ціннісний тип світосприйняття. Цінності формували особливий світ духовного буття. З розвитком суспільства й удосконаленням його структури поглибленням духовності людини, ускладнювалося й ціннісне світосприйняття, охоплюючи й народжуючи нові потреби у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. Ціннісна свідомість створює власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина висловлює не об'єктивно, а суб'єктивно зовнішню дійсність, наділяючи її людським змістом. Тому цінність є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність [16].

В соціології проблема цінностей розглядалася Максом Вебером. Аналізуючи дії індивідів, автор виходив з неокантіантської передумови, за якою кожний акт стає осмисленим лише в співвідношенні з цінностями, в світі яких визначаються норми поведінки людей та їх мети [17].

Основоположник гуманістичного психоаналізу Є. Фромм наголошував на тому, що суспільство, як і його окремі члени, завжди мають велику потребу в системі орієнтацій життєдіяльності людей, основу якої становлять цінності та ідеали [67].

У сучасній психології проблема цінностей отримала висвітлення в рамках суб'єктного підходу (Б.Г. Ананьєв, Б.С. Братусь, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, О.Л. Музика, С.Л. Рубінштейн) та в рамках об'єктивного (М. Рокич). На думку Д.О. Леонтьєва, неоднорідність соціальної структури суспільства призводить до існування в ньому у будь-який історичний відрізок часу різних, іноді навіть суперечливих, цінностей, наприклад, в

групах людей з асоціальною спрямованістю. Будь-яка соціальна спільнота від сім'ї до людства загалом може виступати суб'єктом системи її специфічних цінностей. Ціннісна єдність є основою для виникнення неформальних соціальних груп, а її наявність у формальних групах і спільнотах (сім'я, спортивна команда, виробничий колектив, нація) є запорукою їх згуртованості та успішного функціонування [26].

Окремі аспекти проблеми особистості розглядається в руслі аксіологічної проблематики (Б.С. Братусь, З. С. Карпенко, Д. О. Леонт'єв та ін.). В окремих концепціях структури особистості цінність та її різні прояви є головним засобом дослідження особистості (В.Ф. Сержантов) [2]. Адже цінності, як одне із найважливіших особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної діяльності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всю її життєдіяльність (Б.Г. Анан'єв, С.Л. Рубінштейн, М. Рокич) [56].

Зіставлення різних підходів до визначення поняття «цінності» дозволяє розглядати такі їх аспекти:

- цінності як сукупність матеріальних та духовних об'єктів, здатних задовольнити потребу, бажання, інтереси, цілі суб'єкта, його творчий потенціал;
- цінності як відображення характеру ставлень суб'єкта до об'єкта або їх взаємовідносин;
- цінності як ідеали суспільства та особистісної діяльності, що є специфічними утвореннями свідомості і є узагальненими уявленнями про блага, яким надають перевагу;
- цінність як специфічне явище свідомості, образ поведінки, діяльності, творчості, спілкування в різних сферах життя [15].

Однією із найвідоміших є типологія цінностей, запропонована в зарубіжній психодіагностиці М. Рокичем, який серед базових цінностей виділив 18 термінальних і 18 інструментальних цінностей [27]. Термінальні

або цільові цінності виражають найважливіші цілі, ідеали, самоцінний зміст життя людини – цінність між особових стосунків; сім'ї, праці, волі тощо.

Термінальні цінності у свою чергу, поділяються на особисті й соціальні.

Інструментальними цінностями є засоби досягнення цілей, які схвалює суспільство. Однак, така класифікація не дозволяє повною мірою відобразити весь обсяг цінностей та їх ролі у процесі розвитку особистості. В українській психології проблема цінностей отримала висвітлення в роботах Б.Г. Ананьєва, Б.С. Братуся, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтєва, О.Л. Музики, С.Л. Рубінштейна [2; 6; 26; 33; 56].

М.Й. Боришевський виділяє такі групи базових цінностей: моральні, громадянські, світоглядні, екологічні, естетичні, інтелектуальні, валеологічні. Моральні цінності, втілюються у найрізноманітніших проявах активності й самоактивності людини, які спрямовані на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних. Крім того, до моральних цінностей вчений відносить ставлення людини до праці, усвідомлення працьовитості, як найвищої моральної цінності.

Громадянськими цінностями є патріотизм, почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави, розвинена національна свідомість та самосвідомість, національна гідність, правові цінності. Вони допомагають їй виходити за межі своєї земної буденності, оцінювати себе, свій спосіб життя і власні діяння з позиції вічних цінностей.

Екологічні цінності знаходять свій вияв у ставленні людини до навколишнього природного середовища.

Естетичні цінності – це естетична вихованість, розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізнити справжню красу від імітацій.

Інтелектуальні цінності передбачають такі розумові характеристики людини, як її здатність мислити критично й самокритично.

Валеологічні цінності знаходять свій вияв у відповідальному ставленні людини до свого здоров'я [4]. На думку автора, ці цінності формуються протягом усього життя особистості і на протязі життя зазнають значних змін.

Проблема закріплення загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості є однією із фундаментальних проблем людської екзистенції.

Адже соціальні зміни в суспільстві істотно впливають на зміни в системі цінностей особистості. Цінності, на думку С.О. Гурманської, слід розглядати, як узагальненні цілі та засоби їх досягнення, які забезпечують інтеграцію суспільства і водночас допомагають індивіду або групі зробити вибір своєї поведінки в значущих ситуаціях [40].

У зв'язку з тим, що цінність визначає особливості інших компонентів психологічної структури особистості, її розглядають в ролі центрального компонента психологічної структури особистості [17]. Цінності утворюють вищі рівні у психологічній структурі особистості (К.К. Платонов). Поряд із поняттям «цінності» використовується поняття «ціннісні орієнтації», як компонент структури особистості [66]. У ціннісних орієнтаціях реєструється весь життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, навколо якої вирішується багато життєвих питань [40].

Ціннісні орієнтації – це, як правило результат «присвоєння» суспільного досвіду. В такому розумінні ціннісні орієнтації є поняттям яке дає змогу достатньо продуктивно аналізувати соціологічні і соціально – психологічні аспекти ціннісної регуляції поведінки соціальних груп. Цей термін, за визначенням О.Л. Музики, відображає деякі загальні закономірності «присвоєння» соціального досвіду в залежності від віку, освіти, виду діяльності, в який включена група людей [33].

В межах концепції аксіопсихіки та аксіогенезу З.С. Карпенко індивід розглядається в єдності його ієрархічно-структурних (особистість) та динамічно-функціональних (суб'єкт) характеристик, тобто у вертикальному та горизонтальному вимірах [15]. Самовизначення зумовлюється складним

динамічним співвідношенням елементарних суб'єктивних здатностей (компонентів «хочу», «можу», і «володію»), системних суб'єктивних властивостей з особистісними новоутвореннями ціннісного змісту: нормо-відповідної поведінки, як результату прийняття особистістю мотивів і цілей конкретної діяльності («треба»), соціальних установок і ціннісних орієнтацій, як морально смислових переживань («мушу»), часових і смислових цілей загальної життєдіяльності («буду»), есхатологічних устремлінь індивіда («приймаю») [15]. Виникнення потреб у самовизначенні передбачає наявність специфічної соціальної ситуації розвитку особистості, певного рівня розвитку когнітивної, афективної та конативної підсистем сфери мотивації, що становлять основу особистісного росту.

З позицій суб'єктно-ціннісного підходу до розвитку, окрім цінностей особистості, як базові використовуються поняття «ціннісна свідомість» та «особистісний ріст». Особистісний ріст – це результат реалізації людиною правильно обраних стратегій досягнення визнання. О.Л. Музика виділяє конструктивні та деструктивні стратегії особистісного росту. До конструктивних стратегій, що забезпечують основу для розширення меж інтерсуб'єктивного впливу, отримання нових можливостей для подальшого розвитку, відносяться такі взаємодії, які пов'язані із взаємодопомогою, співтворчістю, підтримкою, поцінуванням, тощо. Деструктивні стратегії руйнують соціальні зв'язки і стримують її особистісний ріст (конкуренція, приниження, недооцінка значимості людей з контактного оточення, переоцінка власної значимості, орієнтація на стосунки, а не на діяльність, відмова від розвитку власних здібностей) [33].

Як конструктивні, так і деструктивні стратегії закріплюються в свідомості людини у вигляді системи цінностей. На суб'єктивному рівні, цінності – це повторювальні стратегії діяльності, що сприяли досягненню успіху. У руслі суб'єктно-ціннісного аналізу успіх пов'язується з реалізацією потреби у визнанні. Виникає парадокс: деструктивні стратегії, тобто ті, які ведуть до деривації домагань визнання, нерідко стають життєвими

цінностями людини. Насправді це є результатом інтерпретації людиною причин своїх успіхів і невдач, яка не завжди буває адекватною [33]. Система особистісних цінностей є засобом диференціації предметів і явищ довкілля за їхньою значущістю, визначає стійке ставлення до навколишнього світу, яке формується в процесі свідомого вибору життєво важливих для нього об'єктів. Сформованість ієрархічної системи особистісних цінностей забезпечує гармонійну цілісність, моральну усталеність особистості, її здатність до самовираження в майбутньому [33].

У дорослому віці основною сферою розгортання процесів особистісного росту та формування суб'єктних цінностей є професійна діяльність, як сфера особистісного росту та саморозвитку [32].

Таким чином, ціннісності розглядаються у психології, як аккумулятор життєвого досвіду, з одного боку, та як регулятор поведінки особистості, з іншого. Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості.

Поняття «свідомості» у філософії та психології має декілька різних значень, в залежності від понятійного сенсу, у якому воно використовується.

У соціології антонімом свідомості є стихійність, а у філософському плані свідомість – форма відображення буття [35]. У психології свідомість протиставлена в першу чергу процесам безсвідомого чи несвідомого змісту сприймання, пам'яті, мислення, творчості [5]. У психологічному аспекті індивідуальна свідомість розуміється як багаторівневої системи, яка включає як свідомі, так і несвідомі компоненти [23].

Свідомість визначається, за С.Л. Рубінштейном, як вища форма психічного відображення об'єктивної дійсності й саморегуляції, притаманна лише людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість характеризується активністю, інтенційністю (спрямованістю на предмет), здатністю до рефлексії і самопостереження; мотиваційно – ціннісним характером [48].

Самосвідомість розглядається, як усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі власних моральних і фізичних рис, мотивів дій, їх цілей, інтересів, знань, переживань, поведінки, тощо [35, 63]. Самосвідомість відзначається різноманітністю форм вияву. Одні з них (самоаналіз, самооцінка, самовідчуття тощо) пов'язані з пізнавальною стороною психічної діяльності людини, інші (самолюбство, скромність, почуття відповідальності, власної гідності тощо) – з емоційною, а треті (самоконтроль, самодисципліна, самовладання та інші) – із вольовою стороною психічної діяльності [56].

Окремо розглядаються ціннісні процеси самосвідомості, такі як самосприйняття, самоповага, ставлення до себе та свого життєвого шляху.

На думку С.Л. Рубінштейна, основною умовою та закономірністю розвитку людської свідомості є включення до трудової діяльності, в якій людина разом з тим змінює, формує, розвиває свою власну психічну природу [57]. Це дозволяє О.М. Леонтьєву та іншим розглядати діяльність (ігрову, навчальну, трудову) як найважливішу умову та механізм виникнення та функціонування свідомості [26]. Очевидно, у дорослому віці свідомість є відображенням умов трудової діяльності особистості.

Як зазначає В.Ф. Петренко, іншим важливим механізмом розвитку свідомості, на думку М.М Бахтіна, можливість мовленнєвого спілкування з іншими людьми у ході спільної трудової діяльності, що веде до формування автокомунікації, внутрішнього діалогу з самим собою [43]. За словом стоїть сукупність суспільного досвіду, фіксований і кристалізований в значеннях. На думку Л.С. Виготського, у значенні слова втілюється суспільний досвід та надбання культуритого суспільства, в якому живе людина [8].

Характерною особливістю свідомості та самосвідомості є існування, поряд загальноприйнятими значеннями та поняттями, індивідуальних смислів, які відображають індивідуальні особливості сприймання та переживання людиною різних життєвих ситуацій. О.М. Леонтьєвим введено поняття «смислу», що характеризує реальні життєві відносини, як людини так і тварини та відображає індивідуальні особливості свідомості та

використання мови [26]. На думку Л.С. Виготського, смисл існує у свідомості людини як те, що безпосередньо відображає і несе у собі її власні життєві відносини [8]. Поняття смислу означає відношення, що виникає разом з виникненням тієї форми життя, яка необхідно пов'язана з психічним відображенням дійсності, тобто разом з психікою [8].

О.М. Леонтьєв розмежовує три аспекти розгляду смислу: структурний, генетичний і функціональний. Структурний аспект включає уявлення про місце особистого смислу у структурі діяльності, свідомості, співвідношенням його з іншими психічними утвореннями, а також уточнення визначення самого поняття і його диференціацію. Генетичний аспект охоплює виявлення закономірностей, фактів і детермінант породження смислу, процесів і механізмів, які лежать в основі його формування, розвитку і зміни.

Функціональний аспект відображає уявлення про місце і роль смислу у процесах свідомості і діяльності, про вплив його на протікання діяльності і на особливості психічних процесів [26]. Автор наголошує на розмежуванні особистісного смислу і значення, підкреслюючи, що смисл не є атрибутом значення, на перекір тому, як це виявляється в інтроспекції, і демонструючи корінні зміни відносин між сенсом і значенням у ході історичного розвитку свідомості людини [26].

Смисл і значення, перш за все, мають різні джерела: значення засвоюються суб'єктом під час розпредмечування суспільної культури, у той час, як смисл мимовільний від реальних життєвих відносин конкретного суб'єкта, від його індивідуальної практики.

Аналізуючи роботи попередників Д.О. Леонтьєв відзначає, що основним критерієм розмежування смислу і значення за П.Я. Гальперініним є індивідуальна практика: значення характеризує річ в її відношенні до інших речей, а смисл – ту ж саму річ у її безпосередньому відношенні до індивіда [26].

Формування суспільних значень та індивідуальних смислів свідомості здійснюється у процесі виконання різних видів діяльності, взаємодії з

іншими людьми, сприймання зовнішнього світу. На цій же основі формуються й установки та стереотипи сприймання, які визначають суб'єктивну інтерпретацію людиною об'єктів і явищ зовнішнього світу.

Сприймаючи людина активно обирає установку, яка забезпечує адекватне сприймання предмета. Таким чином, взаємодія об'єктивного світу предметів та практичних дій із суб'єктивними можливостями особистості лежать в основі формування не лише образів предметів та засвоєння їх суспільного значення, але й виникнення індивідуального смислу ситуації. Сприймання предметів і людей, з якими суб'єкту доводиться мати справу, ситуації в якій він перебуває, становить необхідну передумову усвідомленої людської дії. Одними з найважливіших особливостей сприймання є осмисленість та апперцепція. Аперцепція залежить від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок та знань та спрямовує активність суб'єкта на відображення та осмислення окремих елементів предметної дійсності чи ситуації [20].

Індивідуальний простір і час взаємопов'язані, але в психологічних дослідженнях необхідно зважати на їх специфіку. В такому разі просторові стосунки будуть представлені на синхронному зрізі людського життя в її різних сферах. Порівнявши два таких зрізи, вироблених в різний час, ми отримаємо картину просторових змін життя індивіда, що сталися за даний час [11]. Можна було б допустити, що певна кількість зрізів, узятих через рівні інтервали часу впродовж всього життя, створюють репрезентативну картину життєвої дороги особи.

У результаті з поля зору дослідника можуть випасти періоди життя, що хронологічно короткі, але є тривалими в суб'єктивному плані. Крім того, отримані зрізи, як правило, не збігатимуться з переломними, етапними для самої людини періодами його життя, послідовність яких, як вказувалося вище, визначається найбільш значимими подіями. Тому, на думку О.О. Кроніка, питання про критерій значущості подій в психологічному часі набуває принципового характеру для дослідження проблеми життєвого

шляху особистості. Якщо просторовими характеристиками події виступають його внутрішня структура і зміст, що визначають ті зміни, які в результаті даної події відбуваються на зовнішньому і внутрішньому світі суб'єкта, то тимчасові характеристики події можуть бути виведені лише виходячи з його взаємозв'язку з іншими подіями [16].

Життєві цілі є основними мотиваційними орієнтирами життєвого шляху особистості щодо власного майбутнього і виконують функцію мисленнєвого передбачення результатів діяльності і є предметною та хронологічною віхою актуального майбутнього [16]. Спрямованість у майбутнє має смисловий вимір, детермінована пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані зі здатністю особистості до саморегуляції та побудови системи особистісних цінностей. Саморегуляція включає висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність щодо виконання програми дій та реалізації власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка результатів. Особистісні смисли, впливаючи на організацію життєвого шляху, утворюють динамічну смислову систему: особистісні цінності, смислові конструкти та смислові диспозиції.

Отже, у процесі сприймання людина керується не стільки загальноприйнятими значеннями предметів, які втілені в словах, а здебільшого індивідуальними смислами, які пов'язані з її досвідом. Чим більше людина обізнана з певним об'єктом, тим повнішим, точнішим і змістовним є сприймання цього об'єкта.

1.2. Вплив участі у бойових діях на ціннісну сферу особистості.

Служба в збройних силах пов'язана з необхідністю постійно працювати в режимі великого напруження і самовіддачі. Ця діяльність потребує

дотримання суворої ієрархії, особливо організаційного шиккування і міжособистісного спілкування, дисципліни, підвищеної соціальної та професійної відповідальності і високого ступінню ризику втрати здоров'я, а іноді і життя.

Психографічний аналіз діяльності військовослужбовців дозволяє виділити п'ять основних факторів професійної придатності: психофізіологічні особливості, високий відповідний рівень розвитку інтелектуальних та соціальних здібностей, особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфери [30].

За результатами теоретичних та емпіричних досліджень до фізіологічних особливостей професійної діяльності військових відносять: існуючу або потенційну загрозу здоров'ю та життю; інтенсивне фізичне навантаження; обмеження спілкування з рідними, друзями; необхідність дотримання як формальних, так і неформальних норм поведінки; обмеження у виборі та прийнятті рішень; відсутність звичних подразників, змушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності; екстремальний характер правоохоронної діяльності [30]. Додатково П.М. Малкова вказує на суворе регламентування всіх видів відносин; обмеження в харчуванні; обмеження матеріально-економічного характеру; переважно одностатеве спілкування; необхідність безумовної підлеглості старшим; тенденція до пригнічення ініціативи, індивідуальності, обмеження у самовираженні [30].

До групи психологіфізіологічних передумов відносить нервово-психічну стійкість, яка включає стійкість до стресів, високий рівень самоконтролю над емоціями і поведінкою, працездатність в критичних ситуаціях; розвинуті адаптивні якості нервової системи (сила, врівноваженість, чуттєвість, активність, динамічність), що дозволяють на необхідному рівні зберігати працездатність, здатність адекватно реагувати на події різного характеру [30].

Також Ю.О. Овчаренко вказує на важливість інтелектуальної, соціальної та мотиваційної складових професійної діяльності

військовослужбовців. Високий рівень інтелектуального розвитку передбачає розвинутий інтелект, ерудицію, гнучке творче мислення, розумова працездатність, кмітливість; аналітичний склад розуму, вміння виділити головне; активність психічних пізнавальних процесів (сприйняття, місткості пам'яті, уваги, продуктивного мислення); розвинута уява, інтуїція, здатність до абстрагування, рефлексії. Соціальні здібності включають високий рівень соціальної адаптації (високий рівень правосвідомості, чесність, громадянська мужність, принциповість у боротьбі, сумлінність, дисциплінованість, комунікативну компетентність та організаторські здібності) [58].

За результатами досліджень В.В. Куліченка та В.П. Столбового, провідним мотивом служби є прагнення особистості дотримуватися законності та порядку. Однак у зв'язку з постійною психоемоційною напругою рівень втрати працездатності в 2,5 разів перевищує рівень працездатності осіб інших професій [14]. До специфіки діяльності військовослужбовців автори відносять деформацію свідомості (почуттів, розуму та волі), обумовлену специфікою професійної діяльності. На їх думку, деформація свідомості є відображенням тих викривлень, які мають місце в професійній діяльності та різноманітних стосунках, що виникають на її основі [30].

Психологічні механізми професійної деформації військовослужбовців й досі не вивчені в повному обсязі. В.С. Медведєв основною причиною професійної деформації вважає вплив військової діяльності на особистість, зокрема значна частка стресових ситуацій, як обов'язкової складової цієї професії [29].

Стрес - поняття, що запропонував Г. Сельє в 1936р. для позначення кола станів, які обумовлені виконанням діяльності в особливо складних умовах і виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи – стресори [61].

У фізіології цим поняттям позначали неспецифічну реакцію організму («загального адаптаційного синдрому») у відповідь на будь-який

несприятливий вплив, пізніше воно стало використовуватися для опису станів людини в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях [61].

У військовослужбовців виявлено знижений адаптаційний потенціал подолання стресу [12]. Це відбивається у зниженні стресостійкості, як на рівні особистісних рис, так і на рівні симптомокомплексів у цілому. Найбільший адаптаційний потенціал виявлено у офіцерів-контрактників, які мають відносно невеликий стаж служби в армії і не брали участі в бойових діях [12]. За кількісними показниками ця структура наближається до структури симптомокомплексу психосоматичних хворих, для яких характерна алекситимія. Остання призводить до ретардації емоційності особистості. Наявність цього феномену в структурі особистості військових дозволяє їм певною мірою долати стресові ситуації з найменшими психологічними втратами, коли тривога, страх, дратівливість пригнічуються і не допускаються у психічну площину особистості, а існують в соматичній площині. Такий психосоматичний шлях підвищення стресостійкості не є адаптивний для особистості військовослужбовців. За такими якісними показниками, як інтегративність, біполярність та наявністю крос-вікових чинників, ця структура близька до нормативної структури дорослих чоловіків, які не мають психосоматичних розладів [53].

Стресові ситуації, які визначають діяльність військовослужбовців поділяються на специфічні та неспецифічні. До неспецифічної групи відносяться стресори, притаманні, як бойовим умовам, так і іншим видам стресових ситуацій:

- високий рівень потенціальної загрози для життя;
- довготривале виконання напруженої діяльності;
- тривала деривація основних біологічних та соціальних потреб;
- різкі та неочікувані зміни умов служби та життєдіяльності;
- тяжкі екологічні умови життєдіяльності;
- відсутність контактів з близькими;

- інтенсивні та довготривалі міжособистісні конфлікти;
- висока відповідальність за свої дії;
- можливість загинути, отримати поранення [25].

Специфічні стосуються безпосередньо виконання службових обов'язків військовослужбовців і включають:

- ситуації, що загрожують життю та фізичній цілісності працівників;
- поранення, контузії;
- смерть близьких людей і колег;
- страшні картини смерті та людських страждань;
- відчуття вини за загибель мирних людей;
- події, в результаті яких постраждали честь та гідність військових [58].

У стресових ситуаціях у військовослужбовців, в залежності від їх особистих особливостей, дослідники виділяють декілька варіантів психічної дезадаптації [29]:

1. Тривожно-астенічний тип характерний для осіб, які не переносять навантаження, уникають виконання ряду завдань, вважають їх не вирішуваними. В екстремальних ситуаціях вже у перший період адаптації в них порушується сон, апетит, погіршується настрій, знижується продуктивна працездатність, концентрація уваги, з'являється роздратована слабкість.

2. У структурі ригідно-агресивного типу виділяють дві підгрупи за критерієм успішності професійної діяльності. Успішні особи активні, цілеспрямовані, впевнені в собі; у яких гіпертрофоване почуття власної гідності може спричинювати конфлікти у колективі. В них рідко виражені лідерські тенденції, але схильність авторитарних, рішучих, часто жорстоких дій, які виходять за рамки наказу, можуть продуктивно використовуватися в екстремальних умовах. Неуспішні відрізняються нереалізованістю основних тенденцій, негативним ставленням до оточення; вони вперті, некоммунікбельні, конфліктні, можуть бути джерелом песимістичної оцінки того що відбувається. Їх невисока активність пояснює їх невисоку ефективність у бойових умовах.

3. Істеро-афективний тип. Такі люди у звичайних умовах демонстративно дієві, активні, але поверхово, легко відволікаються. Характерною є демонстративність поведінки, схильні до конфліктів. В екстремальних ситуаціях в них виникає стан неадекватної ажитації, можливе невиконання завдання, працездатність невисока із-за інфантильного мислення і афективної логіки.

4. Псевдоініціативний тип. Зовнішня активність та оптимізм супроводжуються внутрішньою тривожністю. Часто згадують події минулих бойових відряджень, оцінюючи теперішні події більш спокійними і безпечними. В той же час їх цілеспрямована активність знижена, вони з ентузіазмом беруться виконувати неголовні справи.

5. Стенічно-девіантний тип. Працівники з таким типом активні, рішучі, ризиковані, сміливі, мужні, але схильні до асоціальної поведінки (алкоголізм, занадто застосування фізичної сили, перебільшення повноважень, непокоря керівництву та інші). У бойових умовах часто оскаржують накази, конфліктують з командирами, легковажно користуються зброєю. Успішно діють в умовах, які потребують власної ініціативи, сміливості, рішучості, в операціях наступального характеру.

6. Депресивно-тривожний тип спостерігається в основному у молодих військовослужбовців, які не мають досвіду служби, в тому числі в бойових діях. На фоні загальної втомлюваності, млявості, втрати попередньої енергії і активності спостерігається знижений настрій з песимістичними судженнями, з періодичною тривогою і хвилюванням [29].

Однією з особливостей професійної діяльності військовослужбовців є необхідність використання зброї, що на думку дослідників, спричиняє переживання стресових станів [63]. На дію стресових чинників відповідає «реакція тривоги»; вона виникає у кожного, хоча може бути різною за ступенем вираженості, що залежить від індивідуальних особливостей психіки і продовжується протягом деякого часу. «Реакція тривоги» завершується формуванням «стадії резистентності» (стійкості) за рахунок мобілізації

компенсаторних механізмів організму [47]. В цьому стані військовослужбовець готовий до виконання службової діяльності. Під впливом подальшої дії стресогенного фактора «стан резистентності» замінюється «станом виснаження».

За результатами досліджень, психічні травми можуть виникати на всіх вказаних стадіях при умові перевищення сили стресогенних факторів захисних можливостей організму. Як підкреслює А.С. Пилипенко, профілактична робота будь-якого рівня не дозволяє уникнути психотравми, що зумовлює необхідність своєчасного виявлення осіб з ознаками стресового стану [44].

Важливу роль у підвищенні стійкості до стресу відводиться фізичній підготовці, а також у значній мірі успішність профілактики психотравм залежить від психологічної компетентності командного складу. Таким чином, психологічні особливості, що допомагають або перешкоджають мобілізації зусиль у стресових ситуаціях при виконанні службових обов'язків є формування адекватної реакції на ситуації небезпеки (такої, яка не шкодить виконанню службових обов'язків) та попередження відстрочених емоційно-психічних наслідків. Окрім того, вивчення особливостей переживання особистістю стресових ситуацій необхідне для визначення придатності людини до служби в екстремальних умовах, таких, як бойові дії.

Однією із загальних закономірностей розвитку особистості, на думку Л.С. Виготського, є проходження кризових періодів, які стимулюють якісні зміни у психічній діяльності [8]. Однак, поряд із віковими протягом життя особистість переживає й інші кризові ситуації. Поняття «криза» (від гр. Crisis – рішення, поворотний пункт) позначає проблему, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та не може розв'язати за короткий час і звичним способом [11]. «Життєва криза» – феномен внутрішнього світу людини, який виявляється в різних формах переживання непродуктивності свого життєвого шляху [46]. Життєва криза є поворотним пунктом життєвого

шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу [46].

Життєва криза – це складний феномен індивідуального життя людини, найважливішими особливостями якої є:

- порушення всієї системи самоорганізації (індивід потрапляє в ситуацію, де панують емоції) [46];

- влада негативних емоцій гальмує і створює труднощі для пошуку основної суперечності життя в період кризи та інші особливості важливе місце у психології вікових криз займають праці Л.І. Божович, Т.В. Драгунової, Д.Б. Ельконіна, К.М. Поливанової. На думку О.М. Леонтьєва, криза є болючим, гострим періодом розвитку і не є обов'язковим симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого, що неминучими є не кризи, а переломи, якісні зрушення у розвитку. Криза є відчуттям того, що перелом не відбувся своєчасно [26].

Існують дві принципові позиції у розумінні критичного періоду:

- при акцентуванні уваги на внутрішніх психологічних механізмах розвитку стверджується, що критичні періоди є необхідним елементом розвитку. За Л.С. Виготським, Д.Б. Ельконіним, криза – це природній і закономірний етап розвитку, в ході якого відбувається кардинальна і бурхлива перебудова соціальної ситуації розвитку [26].

- наголошення на зовнішніх, соціальних умовах розвитку спонукає визнати необхідність якісних змін у розвитку, переходу до нової системи взаємин (О.М. Леонтьєва, Л.І. Божович) [46].

Результати досліджень Л.І. Анциферової, Ю. Василюка, О.О Донченко, Т.М. Титаренко дозволяють виділити такі критерії виокремлення життєвих криз дорослої особистості: вікові періоди, тривалість, результативність, складність [66].

Окремо слід розглянути кризу - операційного аспекту життєдіяльності: «не знаю, як жити далі»; криза мотиваційно – цільового

аспекту: «не знаю, для чого жити далі»; криза смислового аспекту: «не знаю, навіщо взагалі жити далі» [46].

У сучасній психологічній літературі представлені різні погляди на природи виникнення і перебігу життєвої кризи. Одні вчені вважають, що життєва криза виникає, як емоційна реакція на загрозову ситуацію, коли виникають суттєві перешкоди у процесі досягнення життєво важливих цілей і які, не можливо подолати звичним способом [66]. На думку інших, криза може виникнути і в умовах, котрі зовні виглядають ніби цілком мирно [46]. У кризові періоди життя висуває до людини найбільші вимоги. На думку психологів наслідки криз можуть бути різними, як негативні, так і позитивні. Зрештою, криза постає водночас і як загроза для особистості, і як можливість для росту. Життєві кризи часто супроводжуються рольовими конфліктами [46]. Життєвими ролями є такі особистісні ролі, які пов'язані важливими життєвими функціями людини і мають велике значення на її життєвому шляху. Зміна життєвих ролей відбувається протягом усього життя людини. Але це не означає, що ця зміна обов'язково повинна відбуватися з великими суперечностями. Якщо ці трансформації перебігають гармонійно, тобто без надмірного загострення життєвих труднощів, без великих суперечностей, або, принаймні, ці суперечності продуктивно розв'язуються людиною, то йдеться про її гармонійний розвиток.

Основним чинником дисгармонійного розвитку та в решті життєвих криз, на думку Т.М. Титаренко, є утруднення зіни соціальних ролей, що може спричинюватися нездатністю особистості прийняти нову роль або відмовитися від старої, яка втратила свою актуальність [66].

Життєва криза – це перехідний період життя, коли відбувається активна зміна життєвих ролей особистості. Так, характерне для багатьох особистих криз прагнення «втекти від себе» – це не що інше, як прагнення людини позбутися тієї ролі, яка за певних обставин стала причиною її дисгармонійного стану. Життєва криза характеризується неможливістю засвоїти нову життєву роль, або ускладненнями з можливістю позбутися

старої життєвої ролі [46]. Руйнування ролі, що відбувається в процесі життєвої кризи, завжди супроводжується руйнуванням її адаптивної, захисної функції: втратою смислу життя, порушенням адекватного уявлення про себе, втратою значних форм поведінки, пов'язаною з необхідністю створювати нові поведінкові моделі, яких перед тим ще не було. Загострення внутрішніх суперечностей, що супроводжують кризу, стосується і загострення суперечностей у життєвих ролях особистості. Зміни, що відбуваються з людиною, яка переживає кризу, не обмежуються трансформацією її життєвих ролей. Кризи зрілості проходять достатньо усвідомлено і більш приховано, у внутрішньому плані, не демонстративно. Зовнішніми ознаками переживання кризи вважаються підвищену тривожність, критичність стосовно власних зовнішніх і внутрішніх досягнень, нестійкість поведінки, симптоми розчарування тощо [46].

У контексті вивчення особливостей переоцінки цінностей рольовий аспект заслуговує на увагу, тому що дає змогу проаналізувати суттєві закономірності протікання життєвої кризи і дає конкретні засоби психологічної допомоги людині. Є всі підстави вважати, що криза – це внутрішньо рольовий конфлікт, що переживається людиною в переломні моменти життя, коли необхідність зміни життєвих ролей наражається на труднощі, які людина не здатна подолати сама [46].

Характерними особливостями кризи дорослих, на думку дослідників, є: інтеріоризований характер перебігу, більш розмиті вікові межі, швидші темпи перебігу [65]. Разом з тим, на думку Б.С. Братуся, В.Ф. Моргуна, особистісні зрушення найчастіше зв'язані з наступними періодами життя: 28 – 34 роки, 40 – 45 років, 50 – 55 років – так званими кризами дорослості [6].

За результатами досліджень Б.С. Братуся, Е. Еріксона поряд із нормативними, виділено кризи травматичного чи невротичного характеру [6]. Дані зарубіжних та вітчизняних досліджень показують, що тенденція до розвитку посттравматичного розладу після війни, більш є виключенням, ніж

правилом. Так, у національному дослідженні реадaptaції В'єтнамських ветеранів проведеному в США показало, що через 19 років після війни 15,2% ветеранів страждають від ПТСР. Крім того, у 22,5% чоловіків і у 21,2% жінок діагностується частковий ПТСР [72].

У дослідженнях Н.В. Тарабріної з співавторами показано, що на ПТСР страждає 17% ветеранів війни в Афганістані. У 19% ветеранів першої чеченської компанії діагностуються прояви ПТСР. Результатом переживань ПТСР є те, що 40% чоловіків, ветеранів В'єтнамської війни, один раз розлучались, 14,1% мали проблеми у сімейному житті, і у 23,1% спостерігається напруженість у відносинах з батьками [72].

Ці дані можуть бути результатом впливу таких при факторів ПТСР як:

- 1) відчуття залежності чи відчуження від людей;
- 2) звуження афекту;
- 3) почуття відсутності майбутнього;
- 4) роздратованість, спалахи гніву [72].

Часто участь у воєнних діях призводить до виникнення не тільки ПТСР, але і інших розладів: загальна депресія, стан залежності і тривожності, схильність до суїцидальних думок. Дані свідчать про те, що у 50 – 100% пацієнтів, з діагнозом ПТСР присутні один чи більше розладів [72].

У тих, хто воював, у порівнянні з контрольною групою, відмічається більше труднощів зі здоров'ям. Так, в одному з досліджень відмічається більш рання смертність серед учасників воєнних дій, не залежно від того чи розвивався в них ПТСР чи ні: 56% учасників воєнних дій вмирили чи були хронічно хворими у віці до 56 років. Труднощі в адаптації після воєнного життя в учасників різних воєнних конфліктів проявляються в проблемах із законом, зниження соціоекономічного статусу, різних формах дезадаптивної поведінки, алкогольної та наркотичної залежності, високому рівні суїцидальної поведінки, труднощах у сімейному житті.

Першими ознаками кризи є зміна ставлення до того, що раніше здавалося важливим, значним, цікавим, відштовхуючим. Це сигнал

протікання глибокої внутрішньої роботи. Наступний етап – усвідомлення в тій чи іншій мірі того, що відбулося, визначення його людиною для себе. І нарешті є, останній етап – вкорінення нового, у світогляді, тобто появи нових вимог до себе і до інших, нових повсякденних дій і звичок.

Особливо слід підкреслити, що переломи і зрушення в розвитку в дорослої людини виникають тоді, коли яскраво виражена невідповідність між наявними можливостями, областю знань і умінь та системою смислових зв'язків зі світом.

1.3. Психологічні особливості переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців

Посттравматичні стресові розлади являють собою стійкі негативні зміни в психіці, які проявляються через місяці і навіть роки у осіб, що перенесли психічну травму. Вважається, що ПТСР мають характерні прояви: вторгнення, уникання та гіперзбудження, при наявності яких у досліджуваних діагностуються згадані розлади. Більшість авторів вважають, що основними чинниками, що детермінують виникнення ПТСР, є екстремальні або стресогенні умови, які діяли на психіку індивіда [59].

Однак, у більшості досліджень, присвячених проблемі ПТСР, не наводяться особливості прояву їх симптомів в зв'язку з професійною діяльністю військових.

Ризиконебезпечні умови та стресогенні чинники професійної діяльності військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, призводять до виникнення у них негативних психічних станів, які трансформуються в типові посттравматичні стресові розлади [59].

Дослідження специфіки професійної діяльності військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, дозволило виділити чинники виникнення ПТСР за силою психологічного впливу:

- наявність постійної стресу очікування на бойових чергуваннях, який викликає зсув психофізіологічних показників на рівень значно нижчий за норму;
- новизна вимагає лабільності пристосувальних механізмів бійців, гнучких і винахідливих дій з напругою психічних можливостей;
- негативний вплив оточуючого середовища, зона бойових дій, задимленість, можливість поранення, що значно підвищує стресогенність впливу на психофізіологічні параметри життєдіяльності людини;
- постійна зміна ситуації, нестача інформації, великі операціональні навантаження: емоційні, когнітивні, вольові, фізичні;
- усвідомлення постійної небезпеки і загрози здоров'ю та життю.
- невпевненість у надійності, узгодженості і взаємопорозумінні дій з колегами по службі;
- безпосередня участь в спасінні громадян, переживання загибелі товаришів по службі, дітей, жінок;
- необхідність самовладання для мобілізації на ризиковані дії при дефіциті часу на прийняття рішення;
- розуміння особистої відповідальності [38].

Найчастіше стресовий синдром проявлявся у вигляді трьох типових симптомокомплексів: «вторгнення», «уникання» та «гіперзбудження». Реакції «уникання» проявляються в униканні спогадів про пережите, труднощах при спогадах, почуттях відторгненості; симптоми з групи «вторгнення» виражаються в переживаннях під час спогадів, при жахливих сновидіннях, оживленні минулого; «гіперзбудження» проявляється в реакціях роздратованості, злості, збільшеного переляку та порушеннях сну [59].

За результатами досліджень, прояв посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, супроводжувався негативними змінами в психоемоційній сфері, стані здоров'я та рівні адаптації [40]. Стресогенні фактори професійної діяльності негативно впливають і на

процеси саморегуляції, психічної втомлюваності, тривожності та працездатності [59].

До особливостей прояву ПТСР у військовослужбовців, які перебували в зоні бойових дій, відноситься також схильності до суїциду, алкоголізму, токсикоманії та наркоманії [59]. У них спостерігається, симптом «бий і біжи». До особливостей прояву цих симптомів також відноситься вплив негативної дії на психіку правової регламентації.

Психологічну корекцію у постраждалих можна здійснювати за допомогою методів нейролінгвістичного програмування, використовуючи один з його прийомів (шестикроковий рефреймінг) можна навчити пацієнта контролювати свій психоемоційний стан та рівень адаптації. Якщо постраждалі засвоять методи релаксації та аутогенного тренування, то в поєднанні з раціональною психокорекцією можна досягти істотного послаблення таких симптомів, як депресія, тривога та безсоння [59].

На основі аналізу наукової літератури можна виділити основні чинники, що впливають на сприймання ситуації небезпеки військовослужбовцями: усвідомлення цілей, реалізація яких приведе до задоволення потреб або до виконання поставленої задачі; усвідомлення своїх потреб, потреб суспільства, колектива та поставленої задачі; осмислення та оцінка умов, в яких будуть відбуватися дії, актуалізація досвіду, пов'язаного з минулим вирішенням задач; мобілізація сил в співвідношенні з умовами та задачею, впевненість в досягненні поставленої цілі [9].

Ставлення до небезпеки залежить від часу застосування зброї та індивідуальних властивостей людини. За результатами досліджень військової психології виявлено ефект звикання до застосування зброї [50, 11]. У зв'язку з цим можна передбачити, що найбільший страх перед зброєю та ситуацією небезпеки виникатиме у людини, яка ніколи не стикалася з ними та не переживала відповідних почуттів.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що специфіка професійної діяльності військовослужбовців передбачає інтенсивне фізичне

навантаження; ізоляція від спілкування з рідними, друзями; необхідність дотримання, як формальних, так і неформальних норм поведінки; обмеження у виборі та прийнятті рішень; відсутність звичних подразників, змушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності; екстремальний характер діяльності, особливо наголошують на особливостях переживання стресових ситуацій при виконанні службових обов'язків[50].

Участь у бойових діях можна розглядати, як стресові події виключного характеру, що можуть спричинити загальний дистрес у подальшому житті, практично у кожної людини. Пов'язані зі стресом психічні розлади є одним із головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до нормального життя. Цим військовослужбовцям, щоб адаптуватися до нормального життя потрібна підтримка близьких та військового психолога.

Службово-бойова діяльність військовослужбовців передбачає виконання ними функцій, що пов'язані з високою оперативністю, динамічністю дій підрозділів, обслуговуванням і використанням складної сучасної техніки, автоматизованих систем управління, обробки інформації. Така діяльність є екстремальною і вимагає від особистості високого рівня розвитку психологічної та фізичної готовності до неї.

Підвищений інтерес до людини як суб'єкта праці зумовив увагу дослідників до змін, що відбуваються з особистістю в процесі виконання професійної діяльності [11, 25]. Поряд із позитивними аспектами входження людини у професію використовується ряд понять, що підкреслюють негативний вплив професійної діяльності. Зокрема, мова йде про професійну деформацію, як аспект професійної деформації і визначалося, як стан знемоги, виснаження з відчуттям власної марності.

Відповідно до загальноприйнятого положення про вплив професійної діяльності на розвиток цінностей особистості, умови військової служби визначають ряд особливостей та структуру діяльності військовослужбовців.

В структурі такої діяльності виділяються:

- 1) професійна мотивація;

- 2) професійний досвід та психічні функції і властивості;
- 3) емоційно-вольові якості;
- 4) якості сенсомоторної сфери особистості [27].

Окремо слід звернути увагу на собливості ціннісної сфери та її зміни під впливом участі у бойових діях. Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості. Таким чином участь у бойових діях, як чинник переосмислення має об'єктивні та суб'єктивні складові.

Результати аналізу теоретичних та емпіричних досліджень дозволяють виділити неспецифічні та специфічні фактори формування ціннісної сфери військовослужбовців. До неспецифічних чинників можна віднести суб'єктивні (індивідуальні особливості, характер життєвих цілей) та об'єктивні складові (характер професійної діяльності, особливості міжособистісної взаємодії зі колегами та рідними) (табл. 1.1)

Таблиця 1.1

Чинники формування ціннісної сфери військовослужбовців

Неспецифічні	Специфічні
<i>Суб'єктивні чинники</i>	
Індивідуальні особливості пізнавальної, емоційно-вольової сфер	
Мотивація професійної діяльності	Високий рівень психоемоційного напруження
Характер життєвих цілей і завдань професійної діяльності	Життєвий досвід
Синдром емоційного вигорання	Суб'єктивне відчуття емоційна підтримка

<i>Об'єктивні чинники</i>	
Стиль взаємодії з оточенням	Вимушена ізоляція від близьких та обмеження кола спілкування колегами
Стиль виховання	Наявність сильних стресогенних чинників
	Емоційна підтримка

Однак, необхідно відзначити, що в умовах бойових дій неспецифічні чинники мають специфічний характер вираження. Це у першу чергу стосується процесів професійного вигорання та характеру життєвих цілей і завдань професійної діяльності.

Згідно з сучасними уявленнями, під «психічним вигоранням» розуміють стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що проявляється у професіях соціальної сфери. Під психічним вигоранням розуміємо професійну кризу, пов'язану з роботою в цілому, а не тільки з міжособистісними стосунками в її процесі.

Синдром емоційного вигорання військовослужбовців має три основні складові:

- емоційне виснаження, як почуття емоційної спустошеності й втоми, як результат емоційного перенапруження під час служби в бойовій діяльності;
- деперсоналізацію, як цинічне ставлення до своєї професійної діяльності та її завдань, що виникає внаслідок знецінення інших моральних та моральних цінностей;
- редукцію професійних досягнень, як виникнення у працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху, що виникає у випадку коли військовослужбовець відчуває відповідальність за загибель товариша або інших людей.

На думку І. Шаталова, ефективність діяльності професіонала забезпечує певне поєднання якостей особистості: активне ставлення до діяльності, а також наявність характерологічних рис, що відображають її специфіку [14].

Відправним пунктом особистісного становлення майбутнього офіцера є морально-етичні уявлення людини, особистісний вибір, орієнтація на розвиток у собі певних особистісних якостей, «Я» – концепція, як центральний психологічний механізм саморегуляції.

Окремим чинником формування цінностей особистості, на думку Т.М. Титаренко, є характер життєвих завдань, як подальшого життєвого шляху особистості [66].

Виявлені чинники формування ціннісної сфери військовослужбовців здійснюють вплив не лише на етапі професіоналізації, але й після повернення із «гарячих точок» та визначають зміни у системі цінностей. Об'єктивним показником зміни цінностей особистості є її діяльність та особливості взаємодії з оточенням у процесі адаптації до мирного життя.

Участь у воєнних діях впливає на успішність професійного функціонування, а також функціонування у сфері соціальних контактів. Так, результати емпіричних досліджень свідчать, що учасники воєнних дій частіше, ніж люди, які не воювали, змінюють місця роботи, в них частіше проявляються різні форми дезадаптивної поведінки, вони більш схильні до здійснення антисоціальних вчинків, рідко здатні підтримувати близькі відносини [72].

Погіршення соматичного здоров'я учасників бойових дій має психогенну природу та зумовлюється переживанням стресової ситуації.

Відповідно до загальних механізмів виникнення невротичних розладів порушення психічної діяльності учасників бойових дій викликане сильним довготривалим стресом, що супроводжується невідповідністю системи ставлень особистості та умовами життя [50]. Участь у бойових діях вимагає від бійця порушення моральних норм «не зашкодь» та «не вбий», що

викликає сильні негативні емоції: страх, тривожність. Адаптація до стресової ситуації війни виявляється у зниженні чутливості до небезпеки. Таким чином, участь у бойових діях, як чинник переосмислення цінностей зумовлюється дією об'єктивних та суб'єктивних чинників (табл. 1.2.)

Таблиця 1.2.

Участь у бойових діях, як чинник переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців

Об'єктивні складові	Суб'єктивні складові
Реальна загроза здоров'ю та життєдіяльності	Зміна характеру життєвих цілей
Редукцію професійних досягнень	Емоційне вигорання
Професійна деформація	Відчуття власної марності
Особливості міжособистісної взаємодії	Індивідуальні особливості

Таким чином, формування та зміни у системі цінностей військовослужбовців, що брали участь у бойових діях визначаються специфікою їх професійної діяльності та характером життєвих завдань, які вони ставили перед собою у процесі професіоналізації та виконання професійних обов'язків.

Теоретичний аналіз проблеми формування ціннісної сфери військовослужбовців дозволив зробити такі висновки: у ряді теоретичних та емпіричних досліджень відзначається, що особливості переживання та реагування особистістю життєвих ситуацій залежать від їх індивідуального сприймання та надання їм певного смислу (О.М. Леонтьєв, В.Ф. Петренко).

Індивідуальні смисли забезпечують суб'єктивність сприймання, що зумовлює необхідність вивчення смислів. На думку Л.С. Виготського, смисл існує у свідомості людини як те, що безпосередньо відображає і несе у собі її власні життєві відносини [8, 26,43].

На етапі дорослості людина впевнена у своїх силах, можливостях, легко приймає рішення, має певний життєвий досвід. Більшість осіб, відповідальних за прийняття рішень в уряді, належать до цієї вікової категорії.

Можна сказати, що особистісне зростання у дорослому віці відбувається переважно у професійній діяльності, якщо вона забезпечує задоволення базових потреб людини. Внутрішній стан людини у дорослому віці може бути досить суперечливим. Радіючи з приводу сімейного благополуччя, кар'єри чи творчих здібностей, вона все частіше замислюється над іншими проблемами, швидкоплинності часу. Кожна значна подія — втрата близьких, зміна роботи, розлучення — змушує подивитись на своє життя під новим кутом зору, задуматися над його минулістю. Очевидно, тому серед психологів побутує думка, що перехід до дорослості є етапом помірної або навіть важкої кризи.

У дорослому віці основною сферою розгортання процесів особистісного росту та формування суб'єктних цінностей є професійна діяльність як сфера особистісного росту та саморозвитку.

Службово-бойова діяльність військовослужбовців – це специфічний вид соціальної діяльності, призначеної для її захисту і безпеки, що діє від її імені й організує певною мірою функціонування суспільства, стоїть на охороні прав і свобод його громадян та окремих особистостей. Вона жорстко і детально регламентована, будується на підставі суворого виконання наказів і розпоряджень, субординації і координації стосунків.

У дорослому віці формування та зміни ціннісної сфери військовослужбовців пов'язані, в першу чергу, зі здатністю «бачити» життєву перспективу. Лінія перспективи саме в цьому періоді дорослого віку є найбільш розробленою. Образ майбутнього, як правило, зв'язаний з концепцією самореалізації – з образом своєї ролі, своєї життєвої позиції.

Здатність будувати образ майбутнього, зв'язана зі здатністю до цілепокладання. Існує певний зв'язок між цілями і подіями. Одними з

основних цілей на етапі дорослості виступає професійна діяльність військовослужбовців, саме завдяки їй людина має змогу самореалізуватись та саморозвиватись.

Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості. Таким чином участь у бойових діях як чинник переосмислення має об'єктивні та суб'єктивні складові.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИТУАЦІЇ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ БОЙОВИХ ДІЙ

2.1. Методологічні засади досліджень ситуації психологічного сприйняття бойових дій.

Проблеми, які виникають у формуванні масової свідомості, за останній час вже достатньо окреслилися завдяки тому, що існує широкий спектр методів їх дослідження у руслі соціології і соціальної психології. До найвідоміших належить методика М. Рокича, яка дозволяє виділити провідні цінності великих соціальних груп. Для дослідження ціннісної сфери особистості у психології послуговуються двома основними підходами: статистичними дослідженнями ціннісних переваг (метод М. Рокича) та індивідуально-орієнтованими методами (проективні, біографічні, психосемантичні). Ефективність методів психосемантики полягає у тому, що ці методи вважаються простими у застосуванні (спілкування з досліджуваним), а також існує можливість їх варіювання відповідно до завдань дослідження. Використання психосемантичних методів вимагає малої кількості матеріальних затрат, за допомогою цих методів одночасно можна охопити велику кількість досліджуваних [43]. Також за допомогою цих методів є можливість аналізу несвідомих компонентів.

Біографічний метод — це система засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Цей метод емпіричного пізнання почав розроблятися в першій чверті ХХ ст. (М.О. Рибніков, Ш. Бюлер). Спочатку обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого.

Надалі біографічний метод почав включати аналіз актуальних та очікуваних у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії відносин суб'єкта) [43].

М.О. Рибніков розглядав автобіографію, як психологічний документ, що документує особистість та її історію. Він розділяв спонтанні автобіографії, коли ініціатива ретроспективного погляду на власне життя належить самій особистості, та провоковані автобіографії, коли дослідник використовує прийом спонукання говорити про себе за визначеним планом. Такий прийом гарантує однорідність зібраного матеріалу, що дає можливість порівнювати, поєднувати, узагальнювати отримані факти тощо [43].

Сучасні біографічні техніки, побудовані на основі вивчення особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємовідносин із «значимими іншими», спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості.

Застосування біографічного методу передбачає отримання різномірної об'єктивної інформації, для чого використовуються різні форми методики: опитування, інтерв'ю, тести. Також необхідним є аналіз свідчень очевидців; дані отримуються під час бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Модифікації методу вивчення продуктів діяльності використовуються для контент-аналізу щоденників та листів, побудови кривих продуктивності і діаграм життєвих вимірів активності особистості [27].

Одним із методичних прийомів організації та проведення психологічного дослідження в межах біографічного методу є вчування [43]. Цей прийом передбачає спільну роботу експериментатора та особистості над змістовими матеріалами її особистого життя. Реалізується прийом у два етапи:

- 1) перший етап — отримання фактичних даних про життєвий та творчий шлях особистості за допомогою набору тестових та дослідницьких

методів. Особливо важливим є акцент на емоційній насиченості репрезентованого особистістю матеріалу. Таким чином вдається не лише змістовно відновити хід подій у просторі індивідуального життя особистості, а й установити їхню емоційну значущість, насиченість смыслом для особистості, сенс результуючих моментів у цих подіях. Психологу вдається на цьому етапі встановити та змістовно розкрити так звані «критичні точки», періоди події, ситуації, моменти в житті особистості. Саме вони зумовляють предмет взаємодії на наступному етапі;

2) другий етап — організація взаємодії психолога з особистістю, суть якої полягає в повторному, абстрагованому в часі від реальної події, переживанні, вчуванні особистості в зміст тієї чи іншої ситуації минулого, яка об'єктивно вплинула на хід подальшого життя цієї особистості, та корекція переживань з приводу якої може дещо гармонізувати або стабілізувати самовідчуття особистості в нинішньому періоді її життя. Застосування прийому вчування має, як правило, подвійний ефект: власне дослідницький, та психотерапевтичний. Цей прийом може реалізуватися в різному методичному оснащенні і є дуже лабільним щодо експериментальної ситуації дослідження.

Біографічний метод та різноманітні його модифікації досить широко застосовуються не тільки у сфері психологічного дослідження, а й у психологічній практиці: індивідуальному консультиванні, психотерапії і навіть у сфері професійної підготовки спеціалістів [43]. Необхідно, проте, зауважити, що застосування цього методу та аналіз отриманих за його допомогою даних мусить мати чітку методологічну основу.

В основі методики особистісних конструктів Дж. Келлі лежить теорія особистісних конструктів запропонована у 1955р, що розкриває ідею Дж. Брунера про індивідуально-особисті еталони сприймання оточуючого світу. Відповідно до теорії запропонований метод операціонального вивчення «імпліцитних теорій особистості» [27]. Під особистісними конструктами розуміється система бінарних опозицій, які використовуються

суб'єктом для категоризації себе та інших людей. Близькими до поняття особистісних конструктів, на погляд автора, є поняття категоріальна структура індивідуальної свідомості [27]. Особистісні конструкти і визначають ту систему суб'єктивних категорій, через призму яких суб'єкт здійснює міжособистісне сприймання. Чим ширше набір особистісних конструктів у суб'єкта, тим більш багатокутнім, диференційованим буде образ світу, себе, інших, тобто тим вища його когнітивна складність [43].

Методика Дж. Келлі дозволяє виразити міру когнітивної складності числено, як кількісно незалежних конструктів, які використовуються суб'єктом для диференціації деяких змістовної області. Основною перевагою методики особистісних конструктів Келлі, є те, що досліджувані самі формують зміст шкал-вимірювання. Однак, при використанні цієї методики необхідно враховувати рівень мовленнєвого розвитку досліджуваного, оскільки вираження та розмежування конструктів здійснюється вербально. Методика вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики була створена на основі методу особистісних конструктів [33]. Однак, її відмінною рисою є пристосування до вивчення ціннісних процесів особистості. індивідуально-орієнтоване реконструювання життєвих цінностей особистості дозволяє відтворити їх взаємозв'язки, а факторне моделювання свідомості – визначити систему суб'єктивних цінностей, що визначають життєві цілі та завдання особистості.

На думку О.Л. Музики, сьогодні найважливішими є дослідження індивідуальної свідомості, які могли б показати не лише напрямки розвитку тих чи інших психічних відхилень, а й напрямки розвитку активної адаптивності людини [33]. Відповідно до окреслених принципів розроблена методика вивчення ціннісної свідомості (МВЦС), що призначена для дослідження ціннісної свідомості як цілісного утворення [27]. Використання цієї методики обумовлено рядом вимог:

- індивідуальний характер дослідження. За свідченням Т.М. Титаренко, ціннісна сфера є суто індивідуальним утворенням, тому і дослідження може мати лише індивідуально орієнтований характер [66];

- ретроспективний аналіз сприймання власної особистості у період служби в бойових умовах;

- врахування всіх умов та чинників, що впливають на формування життєвих завдань особистості та їх реалізацію: соціальний статус, сімейний стан, професійна діяльність [66];

- аналіз та узагальнення отриманих результатів забезпечуються відносно однаковими умовами життя досліджуваних: вид професійної діяльності, одна вікова група, час та термін перебування в зоні бойових дій;

- вивчення системи цінностей досліджуваних у часі (до та після перебування в бойових діях);

- виявлення референтних осіб у кожному з досліджуваних періодів життя.

Дослідження проводиться в декілька етапів. Завдання першого етапу – актуалізувати у свідомості її основні життєві цінності. Одним з основних принципів на даному етапі – це принцип збереження цінностей. Як зазначає автор, ціннісні стратегії раніших періодів життя залишають слід назавжди. Вони не зникають навіть у тих випадках, коли виявляються неефективними в нових умовах. З огляду на це, спочатку необхідно актуалізувати життєвий досвід людини через пригадування важливих подій і вчинків, які визначили життєвий шлях [27].

Завдання другого етапу – актуалізація у свідомості досліджуваного значимих людей, тих які справили вплив на їх життя. Тут реалізується другий принцип людиноцентризму цінностей. Носіями цінностей є люди, а предметний світ є не лише посередником стосунків між людьми. Ефективність методів психосемантики проявляється у тому, що ці методи є простими у застосуванні (спілкування з досліджуваним), а також існує можливість їх варіювання відповідно до завдань дослідження. Використання

психосемантичних методів вимагає малої кількості матеріальних затрат, за допомогою цих методів одночасно можна охопити велику кількість досліджуваних. Також за допомогою цих методів є можливість аналізу несвідомих компонентів. Проведення біографічної бесіди при дослідженні переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців дозволило визначити характер зв'язку участі у бойових діях та переосмисленням ціннісної сфери особистості. Третій етап дослідження за МВЦС передбачає оцінювання досліджуваним ступеня вираженості у кожній значимій для нього людини тих ціннісних конструктів, які він сам згенерував на другому етапі. В основі четвертого етапу дослідження – принцип цілісності ціннісної свідомості. Матриця «значимі люди, їх ціннісні конструкти», піддається факторному аналізу і отримується факторна модель ціннісної свідомості. П'ятий етап дослідження за МВЦС – інтерпретаційний. Основні принципи, які тут реалізуються, - це принцип конгруентності і принцип розвитку ціннісної свідомості. Аналіз факторної моделі, отриманої на попередньому етапі, дозволяє оцінити зміст і структуру ціннісної свідомості людини дискретно, тобто на певний момент її життя, пов'язаний з конкретною життєвою ситуацією (О.Л. Музика «Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості»).

Дослідження проводилося у два основні етапи: біографічна бесіда та реконструкція ціннісної свідомості досліджуваних за методикою вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики.

2.2. Методика та процедура проведення дослідження участі в бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців

Дослідження проводилося у Запорізькій військовій частині А1978 впродовж жовтня-листопада 2015 року. У ньому взяло участь

15 військовослужбовців, що перебували в зоні бойових дій у минулому році. З них 9 осіб були одружених, 6 осіб мали постійних подруг. Вікова категорія досліджуваних становить від 22 до 31 років. Надійність результатів дослідження була забезпечена такими факторами, як репрезентативність вибірки (досліджувані перебували на другій лінії оборони АТО в один і той самий період (2014-2015 роки), вони належать до однієї вікової категорії та мають родинні зв'язки). Додатковими факторами ефективності дослідження є незначні матеріальні затрати, мала імовірність недостовірних даних. У якості основного метода для дослідження участі у бойових діях, як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців використано методику дослідження ціннісної свідомості О.Л. Музики і складається з трьох етапів (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3

**Етапи дослідження участі у бойових діях, як чинника
переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців**

Етап	Завдання	Зміст та методи дослідження
I – біографічна бесіда.	Біографія досліджуваних. Визначити значимих осіб, які є спільними для всіх військовослужбовців.	Автобіографія респондентів
II – основне дослідження: застосування модифікації методу особистісних конструктів Дж. Келлі .	Досліджуваним пропонували написати конструкти до елементів цінностей.	- На основі вказаних характеристик склалася таблиця частот та процентних часток даних асоціацій за результатами дослідження кожного військовослужбовця. - Ранжування, факторний аналіз отриманих даних.
III –	Ранжування 15 найбільш	- Ми виділили по кожному

Ранжування цінностей за рівнем значимості	значимих конструктів	військовому більш значимі для нього характеристики та попросили їх прорангувати - Факторний аналіз.
---	----------------------	---

Проводячи біографічну бесіду ми врахували індивідуальний характер та наявний досвід кожного досліджуваного (Додаток А.). Питання були побудовані, таким чином, що стосувався різних сфер життя досліджуваних (сімейної, професійної, емоційної, особистісної). За допомогою біографічної бесіди ми встановили вік досліджуваних (від 22 до 31 років), сімейне становище, референтних осіб, особливості професійної спрямованості, побудови життєвих завдань та ступеня їх реалізації. Проводячи біографічну бесіду, ми використали метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування в бойових діях, по поверненню, аж до теперішнього часу. Це дозволяє встановити для всіх досліджуваних спільних референтних осіб, їхні емоційні взаємозв'язки з досліджуваними на той момент. Досліджувані отримували таку інструкцію: «Ви маєте багатий життєвий досвід, переживання, яких не має більшість людей. Пригадайте, будь ласка, Ваше життя в окремі періоди: хід подій, які відбувалися з Вами до, під час перебування в зоні бойових дій, після повернення. Згадайте, думка яких осіб була для вас важливою на той момент? В кого ви могли запитати поради, поділитися своїми почуттями, переживаннями? Хто для вас був референтною, значущою особою? Тепер давайте з вами поговоримо про теперішній час. На кого ви розраховуєте в тяжких ситуаціях, хто вас підтримує, розуміє? До чієї думки Ви прислухаетесь? Чи відбулися за чотири роки якісь зміни у вашій професійній та сімейній сфері? З чим це пов'язано?».

Часова віднесеність запитань була побудована таким чином, щоб з'ясувати вплив перебування у зоні бойових дій на ціннісну сферу

досліджуваних у взаємозв'язках з їх життєвими завданнями та реакцією близького оточення.

Аналіз біографій здійснювався за такими напрямками:

- Особливості професійної діяльності та звання на момент перебування в зоні АТО та на сьогодні. Чи були кар'єрні плани? Чи вони справдилися?
- Коло референтних осіб: кількісна представленість сфери професійної діяльності та найближчого соціального оточення?
- Сімейний статус до та після перебування у зоні бойових дій. Якщо відбувся розрив стосунків, то коли (одразу після повернення чи ні), з ким частіше з дружиною чи дівчиною? Причини?
- Особливості реакції оточення на перебування в зоні бойових дій та на подальшу професійну діяльність?

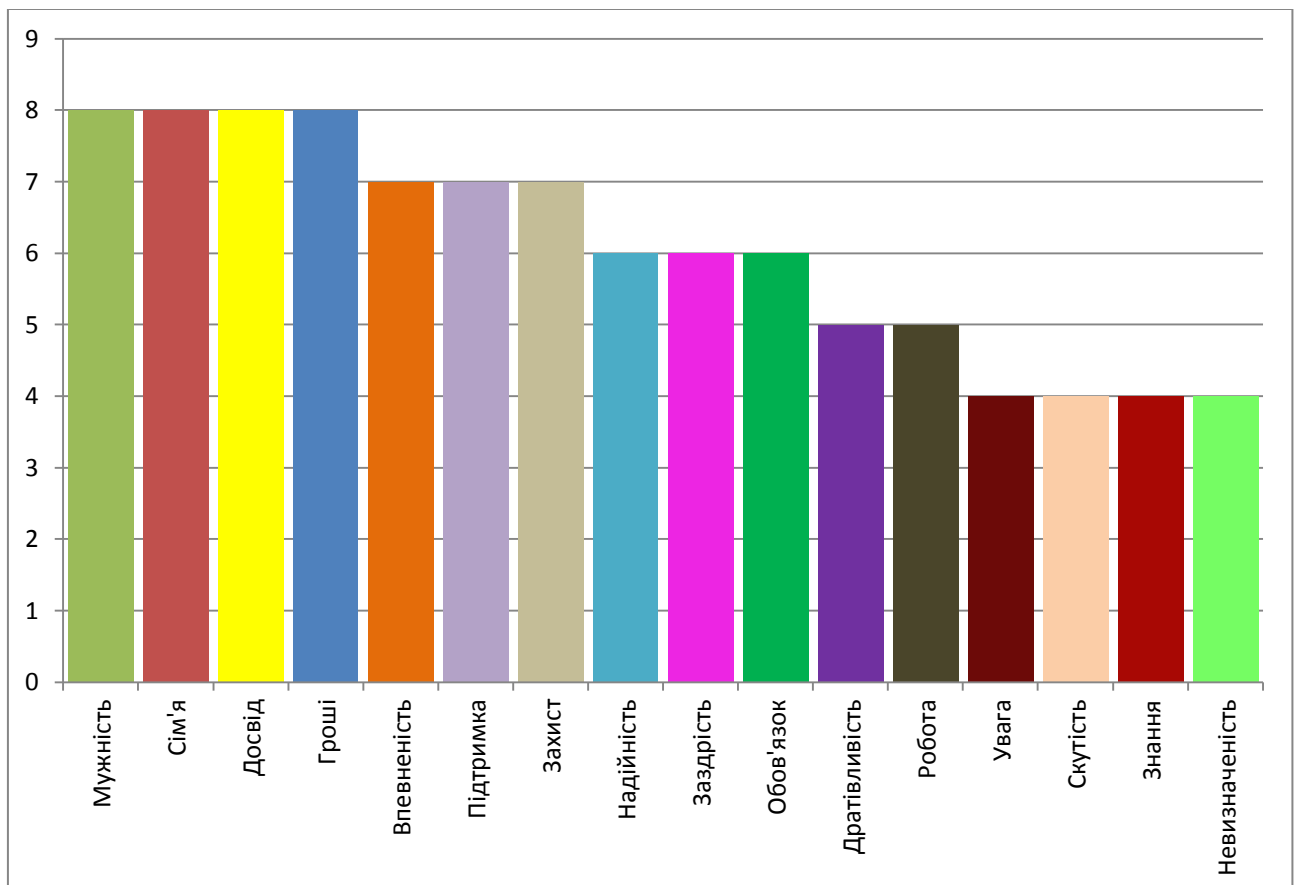
Таким чином, використання біографічної бесіди дозволяє не лише змістовно відновити хід подій у просторі індивідуального життя військовослужбовців, а й установити суть емоційної підтримки близьких, референтних осіб, насиченість смыслом для особистості, сенс результуючих моментів подій.

Для виявлення особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців було застосовано методику вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики, побудовану на основі методу особистісних конструктів, розробленого Дж. Келлі [33].

На основі результатів індивідуальних бесід здійснено якісний та кількісний аналіз отриманих результатів по кожному досліджуваному. Кількісний аналіз включав частотний аналіз використання досліджуваними окремих конструктів та їх семантичне навантаження. Якісний аналіз передбачав об'єднання конструктів у семантичні групи та подальший аналіз цих груп конструктів. Частотний аналіз відповідей по всіх групах військовослужбовців дозволив виділити всього 30 конструктів по кожному військовослужбовцю індивідуально. На основі частотного та якісного

(змістового) аналізу нами виділено 10 основних асоціацій, що відповідають основним змістовим групам. Найбільш вживаними виявилися такі асоціації: мужність, сім'я, досвід, гроші, впевненість, підтримка, захист, надійність, заздрість, обов'язок.

Таким чином, у ціннісній сфері військовослужбовців представлені цінності таких груп: сімейної, професійної, особистісної, емоційної.

Рис. 2.1. Ранжування найбільш вживаних асоціацій (в баллах)

На основі аналізу змістового навантаження асоціацій можна зробити висновок: більшість асоціацій мають негативне (заздрість, дратівливість) або нейтральне забарвлення (скутість, гроші). Стосовно асоціацій, які мають позитивне забарвлення, то вони якщо і є, то мають зовсім незначну частоту вживання (підтримка, захист). Всі асоціації умовно можна поділити на чотири групи: асоціації, що описують особливості професійної діяльності

(робота, обов'язок, досвід); що описують емоції та почуття (надійність, заздрість, увага, скутість); якості особистості (впевненість, захист, підтримка); та асоціації, що відносяться до життєвої позиції (сім'я, досвід, гроші). Найбільш ширшими є групи, що описують емоції та почуття та якості особистості.

Аналіз виділених конструктів дозволив виявити основні сфери, з якими досліджувані пов'язують життєві завдання. Основних життєвими завданнями досліджувані бачать особистісне зростання та кар'єрний ріст («мужність», «робота», «обов'язок», «досвід»); налагодження та підтримання сімейних стосунків («захист», «майбутнє», «вдосконалення»); емоційне переживання власного життя т («заздрість», «увага», «скутість»).

Асоціації визначались для подальшого рангування конструктів. Наступний етап дослідження передбачав ранжування досліджуваними конструктів за критерієм їх значимості протягом окремих життєвих періодів (III етап). Аналіз основних показників виявив, що значимі особи для всіх військовослужбовців є спільними, а конструкти-якості у кожного індивідуальними. Досліджувані перед усім зосереджують свою увагу на пережитих ними емоціях, почуттів та на значимих для них осіб. Подальша обробка результатів здійснювалася за допомогою факторного аналізу із використанням програми математичної статистики. Факторний підхід ґрунтується на уявленні про комплексний характер досліджуваного явища, що виявляється, зокрема, у взаємозв'язках між окремими його ознаками [43].

Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволяє визначити особливості ціннісної сфери військовослужбовців різних груп. За результатами аналізу всіх досліджуваних умовно поділено на кілька груп за критерієм структури життєвих завдань та за критерієм суб'єктивного переживання емоційної підтримки з боку рідних.

Таким чином, аналіз ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували в зоні АТО можливий за умови поєднання якісного та кількісного аналізу індивідуальних показників досліджуваних.

У II Розділі представлено опис процедури та інтерпретацію результатів дослідження особливостей ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували у «гарячих точках»: для проведення дослідження особливості участі у бойових діях як чинника переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців ми використали методiku вивчення ціннісної свідомості О.Л. Музики. З допомогою системи конструктів суб'єкт оцінює і прогнозує події, організовує свою поведінку та реконструює систему відносин і будує образ «Я». За допомогою біографічного методу ми встановили спільних для всіх досліджуваних референтних осіб. Використовуючи біографічний метод, ми спиралися на метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування у зоні АТО, під час повернення, аж до теперішнього часу.

Аналіз виділених конструктів дозволив виявити основні сфери, з якими досліджувані пов'язують життєві завдання. Основними життєвими завданнями бійці бачать особистісне зростання та кар'єрний ріст; налагодження та підтримання сімейних стосунків; емоційне переживання власного життя.

Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволяє визначити особливості ціннісної сфери військовослужбовців різних груп. За результатами аналізу всіх досліджуваних умовно поділено на кілька груп за критерієм структури життєвих завдань та за критерієм суб'єктивного переживання емоційної підтримки з боку рідних.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІНИ ЦІННОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ

3.1. Аналіз ціннісної сфери військовослужбовців

Аналіз особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців здійснювався на основі якісного аналізу результатів дослідження за допомогою факторного аналізу. Було виявлено, що досліджуваних умовно можна розділити на дві групи.

До першої групи увійшли 9 осіб (60%), у яких зміни у ціннісній сфері проявилися досить яскраво та залишилися на тривалий час. В ході біографічної бесіди було виявлено такі особливості сприймання досліджуваними свого життя:

- на момент перебування в зоні АТО досліджувані цієї групи не мали емоційної підтримки з боку оточуючих 100%. Суб'єктивно досліджувані так пояснювали це: «ніхто з близьких не телефонував, не підтримував, не хвилювався»;

- після повернення додому змінили місце роботи (а подекуди й вид професійної діяльності, наприклад працюють охоронцями, мають власний бізнес) 77,7% досліджувальних ;

- після повернення додому змінили підрозділ служби 22,2% досліджувальних;

- після повернення відбулися зміни в стосунках з родиною (розлучення, розрив стосунків з батьками, тощо) 44,4% досліджувальних;

- після повернення відбулися зміни в налагодження близьких стосунків з однополчанами 44,4% досліджувальних;

За критерієм зміни професійної діяльності досліджуваних у цій групі можна виділити дві підгрупи:

1) військовослужбовці, які частково змінили напрям професійної діяльності (підрозділ служби);

2) військовослужбовці, які здійснили повну професійну переорієнтацію (не проходять службу в армії).

До другої групи увійшло 5 осіб, 33,3%. У цих досліджуваних спостерігаються такі особливості ціннісної свідомості на час перебування в зоні бойових конфліктів:

- всі 100% досліджувані цієї групи, під час перебування в зоні бойових дій, мали значну емоційну підтримку з боку родини та друзів. Наприклад, один досліджуваних так описує свої стосунки з родиною: «Я постійно з ними підтримував зв'язок, ми листувалися, телефонували. Я був впевнений в тому, що на мене чекають та мною пишаються».

- після повернення додому місце роботи (а подекуди й вид професійної діяльності, наприклад працюють охоронцями, мають власний бізнес) 77,7% досліджувальних ;

- після повернення додому zostалися у своєму підрозділі 100% досліджувальних;

- після повернення відбулися зміни в стосунках з родиною (розлучення, розрив стосунків з батьками тощо) 11,1% досліджувальних;

- надають велике значення стосункам з однополчанами 100% досліджувальних.

Окремий випадок сприймання власного життя виявлено у одного.

Можливо виділення двох факторів. Перший фактор отримав назву «ставлення до оточення», другий - «самосприйняття». Досліджуваний ідентифікує себе з батьком, причому намагається повторити його життєвий сценарій (у взаємостосунках з особами протилежної статі: негаразди з дружиною). Себе та тата характеризує, як розкутих, відданих, вдячних, пасивних, впевнених в собі, готових захистити. Батько досліджуваного теж військовий. Характерним є цілісне сприймання власної особистості протягом всіх аналізованих періодів життя та загальна орієнтованість на себе. Наявні

конфлікти з жінками (подрузі та матері характерні такі якості як: недосконалість, користь та незнання). За результатами біографічної бесіди виявлено, що і батько, і сам досліджуваний мають негативний досвід подружнього життя.

Досліджуваний протиставляє себе та тата всім іншим групам. У досліджуваного спостерігається завищена самооцінка та негативне ставлення до жінок.

Таким чином, формування структури ціннісної сфери осіб, що мають досвід бойових дій визначається кількома чинниками, серед яких провідними є орієнтація на продовження кар'єри та реакція оточуючих на участь у бойових діях.

Ретроспективний аналіз життєвого шляху досліджуваних на період участі у бойових діях виявив, що з 15 (100%) військовослужбовців 9 (60%) були одружені, 6 (60%) мали подруг.

Аналізуючи біографії досліджуваних, що змінили професійну діяльність ми виявили:

- коло осіб до, під час перебування в зоні проведення бойових дій та до теперішнього часу;
- сімейне становище;
- особливості професійної спрямованості (орієнтація на кар'єрний зріст);
- побудова життєвих завдань та ступінь їх реалізації.

Референтними особами для військовослужбовців до перебування в бойових діях були: колеги - 66,6%, тато - 44,4%, мама - 33,3%, товариши - 33,3%, дружини (подруги) - 22,2%, командири - 33,3%, що свідчить про орієнтацію на самореалізацію у професійній діяльності. Результати дослідження до початку бойових дій відображені на риснку 3.1.

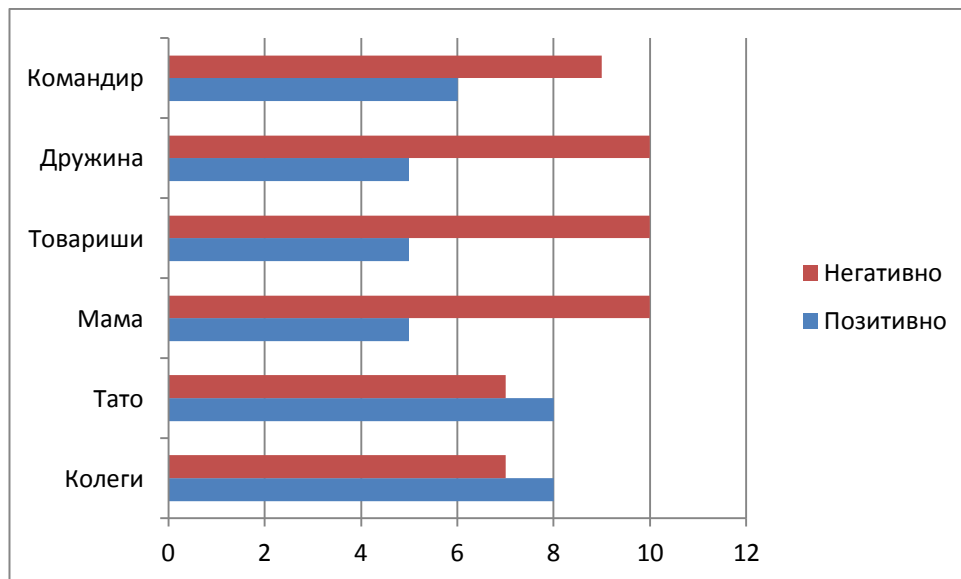
Під час перебування в зоні бойових дій референтними особами були: командир - 66,6%, товариш - 44,4%, колеги - 44,4%, тато - 33,3%, дружина - 11,1%, мама - 0%. Висока значимість оцінки командира та товаришів

пояснюється особливостями служби: обмеження кола спілкування в екстремальних умовах; ситуація, наближена до бойової вимагає підкорення вимогам командира, від якого часто залежало життя досліджуваних. Результати дослідження під час бойових дій відображені на рисунку 3.2.

По поверненню – командир – 55,5%, товариши – 44,4%, колеги – 33,3%, мама – 33,3%, дружина – 33,3%, тато - 22,2%. Результати дослідження після участі у бойових діях відображені на рисунку 3.3.

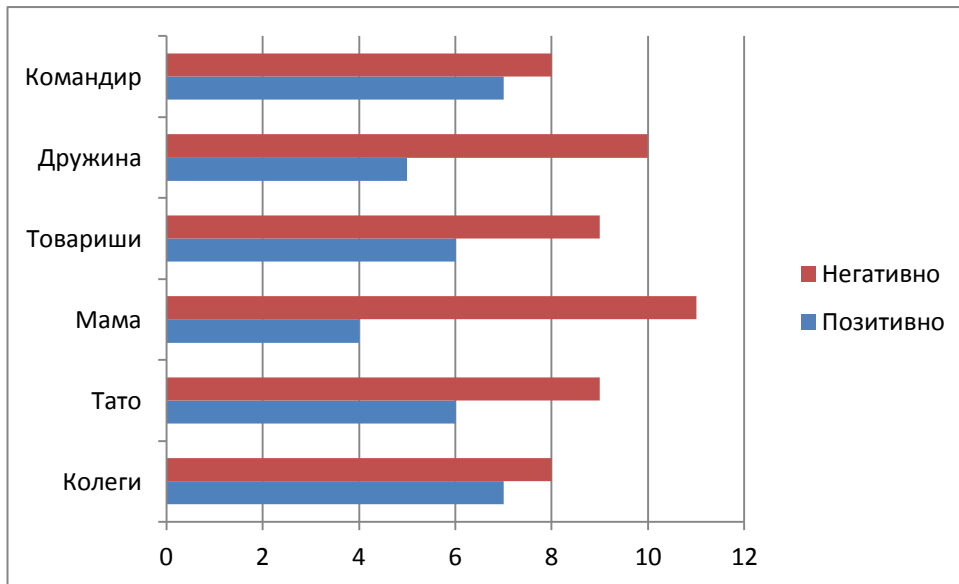
На даний момент референтними особами є: командир (55,5%), тато (55,5%), дружина (подруга) (44,4%), мама (44,4%), колеги (44,4%), товариши (11,1%). Результати дослідження на теперішній час відображені на рисунку 3.4.

Аналіз результатів дослідження наглядно представлено на рисунках 3.1-3.4

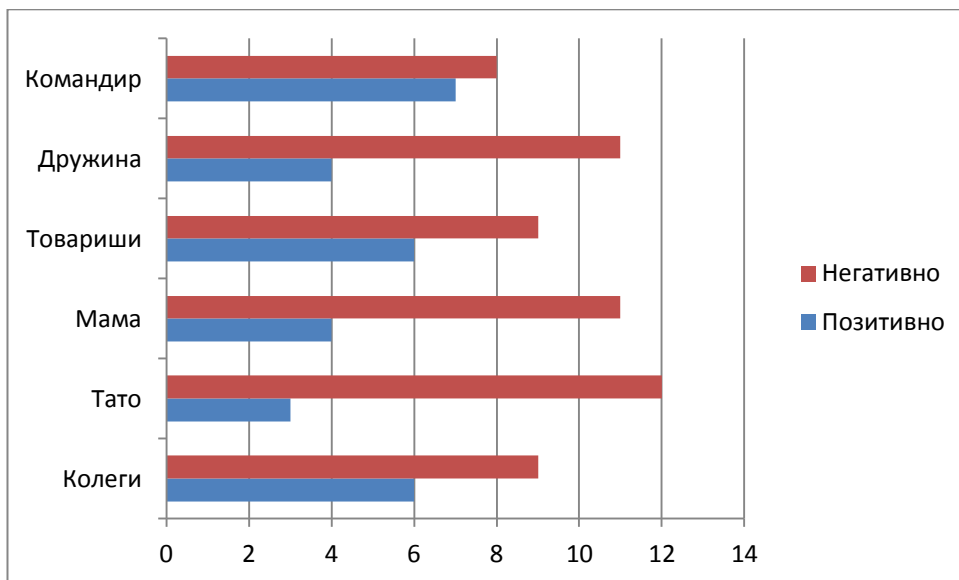

Рис.3.2 Результати дослідження до початку бойових дій

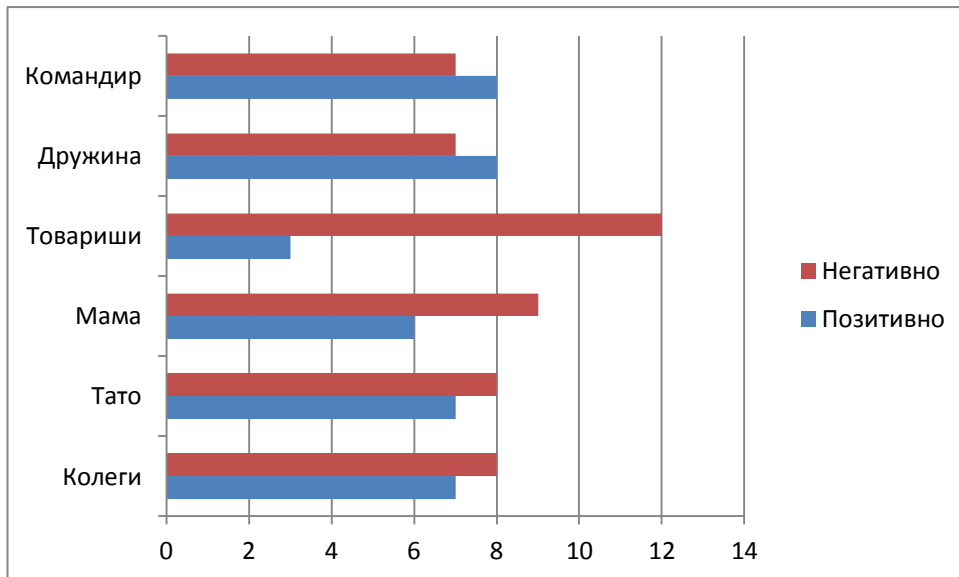

Рис.3.3 Результати дослідження під час бойових дій

Рис.3.4 Результати дослідження після участі у бойових діях

Рис.3.5 Результати дослідження на теперішній час

Повернення до мирного життя, вчевидь, вимагає від досліджуваних врахування думки рідних, які є в більшій мірі адаптованими до цього життя, що зумовлює їх до кола референтних осіб.

Таким чином, за результатами бесіди можна говорити про зміну референтних осіб. Загальною тенденцією є переорієнтація з професійної діяльності військовослужбовця на подальше майбутнє. Початок професійної діяльності та участь у бойових діях визначаються орієнтацію на думку батька та колег по роботі, тоді як у «мирному» житті у коло референтних осіб досліджуваних включаються також матір та дружина. Характерним є те, що командир є значимою особою протягом всього аналізованого періоду. Це пов'язується зі своєрідною ностальгією воїнів, що залишили професійну діяльність.

Перебування військовослужбовців в бойових діях стосувалися таких мотивів:

- матеріального заробітку (44,4%);
- самоствердження (22,2%);
- уникнення повсякденного життя (22,2%);
- самореалізації (11,1%);

- кар'єрного росту (11,1%).

Основним мотивом перебування в зоні АТО є матеріальне збагачення. Тому досягнення мети на момент завершення контракту сприяло тому, що досліджувані звільнилися з лав зброєних сил.

Співвідношення очікувань та отриманого результату досліджувані оцінили так:

- 66,6% військовослужбовців оцінили позитивно (досягли матеріального заробітку – 33,3%; уникнення від повсякденного життя - 22,2%, самоствердження - 11,1%);

- 44,4% військовослужбовців оцінили негативно (не досягли матеріального заробітку - 11,1%, кар'єрного росту - 11,1%, самоствердження - 11,1%, самореалізації - 11,1%).

На запитання, чи відбулися зміни в професійній діяльності, 100% досліджуваних відповіли «так». 77,7% військовослужбовців змінили повністю вид професійної діяльності (бізнес, охорона, підприємці); 22,2% підрозділ, однак залишились служити в армії. У 88,8% досліджуваних відбулися зміни в сімейному житті. Розлучились з дружиною 44,4% військових, 44,4% військових розійшлися з подругою.

Основними причинами розлучень, на думку досліджуваних, є:

- різні погляди на життя (33,3%);
- не зійшлись характерами (22,2%);
- «краще на самоті» (22,2%);
- не впевнений в щасливому майбутньому з цією людиною (11,1%).

Більшість досліджуваних відмітили, що розлучилися відразу після повернення: 2-4 місяці (55,5%). Така різка зміна сімейного життя та міжособистісних стосунків свідчить про вплив на цінності досліджуваних досвіду перебування в бойових діях (якого не було у дружини). Перебування в зоні бойових дій, за висловленнями досліджуваних, сприяло зміні професійної діяльності. Результатом перебування військовослужбовці вважають: повну зміну, як близького оточення, так і професійної діяльності

(33,3%); зростання впевненості в собі, та в своїх можливостях (44,4%); «я зрозумів, чого я хочу від життя» (22,2%).

Отже, аналіз біографій військовослужбовців, що змінили професійну діяльність, свідчить, що референтною особою для більшості з них був і є командир та однополчани, з якими вони перебували в зоні бойових дій та з якими досліджувані відчувають емоційну близькість внаслідок однакових життєвих вражень та переживань. Командир є для них взірцем, на який вони орієнтуються. Основним мотивом перебування в бойових діях для військовослужбовців цієї групи стало матеріальне збагачення. Їх мотиви справдились. Вочевидь, досягнення життєвих завдань щодо військової служби сприяло зміні професійної діяльності.

Аналіз біографій військовослужбовців, що не змінили професійну діяльність здійснювався за такими напрямками: коло референтних осіб, до, під час перебування в бойових діях та до теперішнього часу; сімейне становище; особливості професійної спрямованості (кар'єрний зріст), не побудова життєвих завдань, а ступінь їх реалізації.

Виявлено, що лише 40% військовослужбовців перебуваючи в зоні бойових дій мали емоційну підтримку близьких, пояснюючи це тим, що «були впевнені в тому, що дома на них чекають близькі люди, оскільки вони завжди намагалися підтримувати з ними контакт». Об'єктивними показниками емоційної підтримки для досліджуваних на період їх участі у бойових діях були регулярні телефонні дзвінки, листи від родини.

Референтними особами до перебування в бойових діях військовослужбовці визначили таких: тата (60%), дружину (подругу) (40%), командира (40%), маму (20%), товариша (20%), колегу (20%). Такі результати свідчать про суб'єктивне відчуття близькості з родиною, а отожднення з батьком може свідчити про прийняття чоловічої ролі.

Під час перебування в бойових діях референтними особами були: дружина (60%), тато (60%), мама (60%), товариш (20%), колега (40%), командир (0%). Збереження референтності членів родини може свідчити про сприймання військової служби, як одного із засобів налагодження сімейного (родинного) стану.

По поверненню референтними особами були: товариш (60%), колега (40%), командир (20%), товариш (20%), мама (20%), тато (0%), дружина (0%). Зміна референтних осіб може свідчити про переживання досліджуваними кризи адаптації до мирного життя та суб'єктивне переживання близькості з особами з того життя, до якого вони вже пристосувалися.

На даний момент референтними особами є: дружина (подруга) (60%), колега (40%), командир (40%), тато (20%), мама (20%).

Отже, за результатами бесіди можна говорити про незначну зміну референтних осіб. Початок професійної діяльності та участь у бойових діях визначаються орієнтацію на думку батька, дружини та матері, тоді як у «мирному» житті у коло референтних осіб досліджуваних включаються також колеги по роботі та командира. Характерним є те, що командир не був значимою особою під час перебування в зоні бойових дій. Саме дружина (подруга) виступає референтною особою на даний час. Це пов'язується з значущістю сімейних відносин. Динаміка ступеня референтності значимих осіб може служити відображенням орієнтації досліджуваних на сфері спілкування та особливостей адаптації до умов життя (бойові чи мирні).

Очікування від перебування в бойових діях стосувалися покращення матеріального становища (40%); гарного майбутнього для своїх близьких (40%); кар'єрного росту (20%). Основним мотивом перебування у зоні бойових дій є матеріальне збагачення та гарне майбутнє для своєї сім'ї. Суб'єктивна впевненість досліджуваних цієї групи в тому, що працюючи в органах внутрішніх справ забезпечать гарне майбутнє своїй родині, сприяла збереженню місця служби та продовження кар'єри військовослужбовця.

Співвідношення очікувань та отриманого результату досліджувані всі військовослужбовці оцінили позитивно (досягли бажаного результату). Одним із очікуваних результатів служби для досліджуваних є позитивні зміни у професійній діяльності (підвищення звання, матеріального заробітку), вочевидь, сприяли продовженню кар'єри військовослужбовця для 2-х досліджуваних (44,4%). У 3 з 5 (66,6%) досліджуваних відбулися зміни в сімейному становищі (одруження - 1 особа (22,2%), поповнення сім'ї - 2 особи (44,4%)).

Таким чином, зміни, які відбулися у військовослужбовців цієї групи мають лише позитивний характер. Результатами перебування в зоні АТО, за висловленнями досліджуваних, є матеріальне забезпечення сім'ї (44,4%); впевненості в своїй значущості (44,4%); «довело, що я маю гарну родину» (22,2%).

Отже, аналізуючи біографію військовослужбовців, що не змінили професійну діяльність ми дізналися, що для більшості з них референтною особою була і є дружина, а сімейні стосунки є для них пріоритетними. У всіх військовослужбовців справдилися їх очікування від перебування у зоні АТО та всі зміни, які відбулися з ними носять позитивний характер. Також, досліджувані зазначають, що на даний момент вони стали більше часу проводити зі своїми колегами по роботі та з командиром, пояснюючи це тим, що перебування в зоні бойових дій їх дуже зблизило.

3.2. Особливості професійної переорієнтації військовослужбовців в залежності від життєвих завдань

Аналіз реконструкції ціннісної сфери військовослужбовців, що перебували в бойових діях здійснювався за такими напрямками:

- суб'єктивне відчуття підтримки з боку найближчого соціального оточення;

- емоційне забарвлення сприймання періоду до перебування в бойових діях;

- емоційне забарвлення сприймання періоду під час перебування в бойових діях;

- емоційне забарвлення сприймання життєвої ситуації на даний момент.

Аналізуючи результати особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями, що змінили вид професійної діяльності, виявлено таке емоційне забарвлення сприймання минулого досвіду військовослужбовців (до бойових дій):

- позитивне у 88,8% військовослужбовців (конструкти – сміливість, вміння, знання).

- негативне у 100% військовослужбовців (конструкти– страх, байдужість, жаль, зверхність).

Емоційне забарвлення під час перебування в гарячих точках:

- позитивне спостерігається у 70% військовослужбовців (досвід, людяність, досконалість, мужність, праця, наполегливість);

- негативне спостерігається у 30% військовослужбовців (ненадійність, зверхність, співчуття).

Позитивне емоційне забарвлення після повернення з бойових дій спостерігається у 60% військовослужбовців, що підтверджується віднесеними до цього періоду конструктами (впевненість, вдячність, контроль, професіоналізм).

Негативне забарвлення спостерігається у 40% військовослужбовців (гроші, байдужість, невизначеність).

На теперішній час позитивне емоційне забарвлення сприймання спостерігається у 60% військовослужбовців (обов'язок, мужність, віра).

Негативне – у 40% військовослужбовців (самовпевненість, безтурботність).

У цілому аналіз емоційного забарвлення конструктів свідчить про більшою мірою позитивне ставлення досліджуваних до служби в бойових

умовах, про сприймання служби, як джерела досвіду професіоналізму, людських стосунків тощо. Динаміка емоційного забарвлення окремих життєвих періодів свідчить про позитивні зміни у самосприйнятті військовослужбовців під час та після виконання службових обов'язків. Очевидно, це викликано усвідомленням власної компетентності та можливістю досягнення попередньо поставлених завдань, зокрема матеріального збагачення.

Вочевидь, досягнення матеріального благополуччя, як мети участі у бойових діях сприяло виникненню позитивних емоцій (у дослідженні – продукуванню позитивно забарвлених асоціацій).

Характерною для досліджуваних цієї групи є емоційна близькість з батьком та командиром як зразками «чоловічої», «мужньої поведінки». Близькість з батьком на момент перебування в зоні бойових дій спостерігається у 33,3% військових. Емоційна близькість із командиром обумовлена ситуацією бойових дій та сприймання його як особи, частково відповідальної за життя пілєглих. Свідченням цього динаміка сприймання емоційної близькості з командиром:

- до перебування в бойових діях спостерігається у 3 з 9 військових (33,3%);
- під час перебування в бойових діях – у 4 з 9 військовослужбовців (44,4%);
- в період повернення з зони бойових дій – у 5 з 9 (55.5%) військовослужбовців;
- на теперішній час – у 5 з 9 (55.5%) військових.

Часова віднесеність переосмислення цінностей у всіх військовослужбовців відбулася в екстремальних умовах, під час перебування в зоні бойових дій.

Декларативний характер особистісних якостей спостерігається у 20% військовослужбовців. Це проявляється в тому, що на факторному полі цінності морального характеру представлені відокремлено від семантичних

центрів. Також в 20% військовослужбовців спостерігається протиставлення себе і оточення. Стосовно кризи по поверненню, то вона спостерігається теж у 20% військовослужбовців.

На даний момент більшість військовослужбовців 100% мають позитивне самосприйняття. Найбільша близькість на даний момент спостерігається з командиром у 100% військових; дружиною (подругою) у 80% військових; татом у 100% військових; мамою у 80% військових; колегою у 80% військових; товаришем у 20% військових.

Факторний аналіз дозволив виділити окремі риси та тенденції у ціннісній сфері, характерні для військовослужбовців, що змінили професію та перейшли працювати в інший підрозділ.

Аналіз факторного поля військовослужбовця, що перейшов працювати в інший підрозділ дозволив виявити 2 фактори: перший «ставлення до оточення», другий фактор «самосприйняття». У свідомості досліджуваного можна виділити два ціннісні центри: родина і «Я» тепер та товариші по службі і «Я» в інші періоди. Ці центри протиставляються, позитивні якості приписуються в той період, коли досліджуваний перебував в зоні бойових конфліктів, а негативні в даний момент часу.

Перша «група»: тато, мама, «Я» тепер, дружина, колега, «Я» 2 роки тому, – характеризуються досліджуваними асоціаціями: зверхність, безтурботність, жаль, а асоціації мужність, неспокій досліджуваний застосував, лише по відношенню до себе. Другу «групу»: товариш, командир, «Я» 1,5 роки тому, «Я» по поверненню об'єднують якості: захист, вдячність, досконалість, підтримка, людяність. Це свідчить про ідеалізоване сприймання цього періоду життя та осіб, що оточували досліджуваного на той час. Можна передбачити, що досвід, отриманий при перебуванні у зоні бойових дій, сприяв переоцінці досліджуваними, як власних якостей (що виявляється у протиставленні «зверхність – підтримка»), так і ставлення до життєвих цінностей в цілому («безтурботність» – «вдячність»).

Факторний аналіз реконструкції ціннісної свідомості одного з досліджуваних дозволив виділити 2 фактори: перший фактор – «ставлення до оточення», другий фактор – «самосприйняття». Досліджуваний виділяє чотири групи.

Перша група: «Я» по поверненню, «Я» 2 роки тому, колега, товариш об'єднуючи їх такими якостями як: стійкість, жаль, віра. Близько знаходиться друга група: дружина, мати (сім'я, неспокій, надійність). Саме ці дві групи протиставляються третій «Я» 1,5 роки тому та тато (людяність). До четвертої групи відноситься командир та «Я» тепер (наполегливість) - ця група протиставляється всім іншим групам. Аналогічно до попереднього прикладу, досліджуваний отожднює себе із командиром, як референтною особою, приписуючи позитивні вольові якості та досвід. Цій групі протиставляються інші смислові центри, які відображаються ставлення до родини, колег та товаришів. Характерно, що у свідомості досліджуваного розмежовується сприймання власної особистості в залежності від життєвого періоду, у кожному з яких виділяється своя група цінностей. Про переоцінку життєвих цінностей досліджуваним після повернення з бойових дій свідчить протиставлення відповідних смислових центрів (віра та жаль змінилися на наполегливість).

Це свідчить про те, що переосмислення цінностей відбулося не лише під час бойових дій, а здебільшого після повернення до мирного життя.

Отже, факторний аналіз результатів дослідження дозволив здійснити реконструкцію ціннісно-смислової сфери військовослужбовців. Виявлено, що переоцінка цінностей досліджуваними зумовлена не лише і не стільки ситуацією участі у бойових діях, але й ситуацією адаптації до мирного життя після повернення. Загальними тенденціями переосмислення досліджуваними цієї групи є зміна емоційного забарвлення життєвих переживань до перебування в бойових діях та у всі інші періоди. Характерним є суб'єктивне переживання емоційної близькості з командиром та батьком, що може бути

пояснене ностальгічними почуттями у зв'язку зі зміною професійної діяльності.

Життєві цінності та завдання до перебування в зоні бойових дій були отримання матеріального заробітку, грошового утримання. Участь у бойових діях дозволила виконати поставлені життєві завдання (досягнення матеріального благополуччя). Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, очевидно, стали причиною ціннісної кризи «після повернення». Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності.

Аналізуючи результати особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовцями, що не змінили вид професійної діяльності, ми виявили ряд особливостей емоційної сфери та характеру взаємостосунків з оточенням. Емоційне забарвлення сприймання минулого досвіду військовослужбовців (до бойових дій) є в цілому позитивним у 100% військовослужбовців, що відображено у конструктов впевненість в собі мужність, незалежність.

Емоційне забарвлення під час перебування в бойових умовах:

- позитивне спостерігається у 80% військовослужбовців (мужність, підтримка, увага, впевненість);
- негативне спостерігається у 20% військовослужбовців (песимізм).

Емоційне забарвлення по поверненню з зони АТО:

- позитивне спостерігається у 80% військовослужбовців (мужність, підтримка, досвід);
- негативне спостерігається у 20% військовослужбовців (високомірність, невизначеність, нестриманість).

На теперішній час позитивне емоційне забарвлення спостерігається у 100% військовослужбовців, що підтверджується віднесеними до цього періоду конструктами (надійність, зібраність, витримка, досвід, вміння).

Таким чином, характер емоційного забарвлення різних періодів життя може свідчити про загальну спрямованість досліджуваних на професійну діяльність військового та очікування від неї особистісного росту.

Характерною для досліджуваних цієї групи є емоційна близькість з командиром, як за зразком «чоловічої мужності». Близькість з батьком на момент перебування в зоні бойових дій не спостерігається ні в одного з військових.

Сприймання емоційна близькості з командиром має таку динаміку:

- до моменту перебування в бойових діях спостерігається у 40% військових;
- під час перебування в зоні АТО не спостерігається;
- в період повернення з зони бойових дій спостерігається у 20% військовослужбовців;
- на теперішній час спостерігається у 40% військових.

Більшість військовослужбовців виокремлюють командира в окрему групу та надають йому лише позитивні якості (самоконтроль, взаєморозуміння, відданість, надійність).

Часова віднесеність переосмислення цінностей у всіх військовослужбовців відбулася під час перебування в зоні бойових дій.

Декларативний характер особистісних якостей спостерігається у 20% військовослужбовців.

Стосовно кризи по поверненню, то можна сказати, що вона у жодного військовослужбовця не спостерігається, оскільки вони досить швидко адаптувалися, завдяки допомогі рідним, близьким.

На даний момент більшість військовослужбовців (80%) мають позитивне самосприйняття. Найбільша близькість на даний момент спостерігається з: дружиною (подруга) у 60% військових; колегою у 40% військовослужбовців; татом у 20% військовослужбовців; мамою у 20% військовослужбовця; командиром у 20% військовослужбовців; товаришем у 20% військових.

Отже, на даний момент найбільша близькість військовослужбовців спостерігається з дружиною (подругою), оскільки на даний момент для військових сімейні стосунки є найважливішими.

Аналізуючи фактори військовослужбовців, що не змінили вид професійної діяльності ми виявили наступне: що для досліджуваних цієї групи характерним є орієнтація саме на продовження професійної діяльності військового, з якою вони пов'язують свої життєві плани та завдання.

Факторний аналіз реконструкції ціннісної свідомості наступного з досліджуваних дозволив виділити 2 фактори: перший фактор відображає «ставлення до оточення»; другий фактор відображає «самоприйняття». У свідомості досліджуваного можна виділити три смислові центри. Перша група: мама, «Я» по поверненню, «Я» 1,5 роки тому, колега, товариш. До цієї групи відносяться такі асоціації як, мужність, підтримка, увага. Друга група: командир, «Я» 2 роки тому, тато (незалежність).

До третьої групи відносяться: «Я» тепер, дружина їм є притаманні: дратівливість, зібраність, обізнаність. Спільними для другої і третьої групи є такі конструкти: витримка, гроші, праця. Перша група протиставляється другій та третій. Можна сказати, що відбувається відокремлення подій, які трапились під час бойових дій. вочевидь, у свідомості досліджуваного відбувається ідеалізація того життєвого періоду, що може бути пов'язане із прагненням самореалізації у професії.

Аналіз факторного поля наступного військовослужбовця дозволив виявити наступні 2 фактори: перший «ставлення до оточення», другий фактор «самоприйняття». У свідомості досліджуваного можна виділити два ціннісні центри. Перший ціннісний центр: «Я» 2 роки тому, командир, дружина, товариш, «Я» тепер, мама, тато, колега їм притаманна надійність, мужність, недооцінка. Друга ціннісний центр; «Я» по поверненню, «Я» 1,5 роки тому характеризуються забезпеченістю. Досліджуваний досить близько сприймає досвід та увагу, надійність. Для досліджуваного референтними особами виступає вся сім'я, на думки яких він завжди реагує та поважає.

Можна сказати, що під час перебування в зоні бойових дій у досліджуваного відбулося переоцінка цінностей, при якій колеги та командир стали для нього значущими особами, поряд із членами родини.

Отже, факторний аналіз результатів дослідження дозволив здійснити реконструкцію ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців. У досліджуваних цієї групи характерною є орієнтація на продовження професійної діяльності військового, з якою вони пов'язують свої життєві плани та завдання. Ця спрямованість підкріплюється загальним позитивним забарвленням сприймання різних етапів життя, що підкріплюється на взаємодію та близькими емоційними стосунками з родиною. На відміну від колишніх військовослужбовців, що залишили службу в ЗСУ, досліджувані цієї групи описують теперішній стан у площині моральнісних та діяльнісних цінностей, що свідчить про відносну узгодженість ціннісної сфери та сфери досягнень.

3.3. Рекомендації щодо сприяння процесу об'єктивного сприйняття бойових дій

Службово-бойова діяльність військовослужбовців – це специфічний вид соціальної діяльності, призначеної для її захисту і безпеки, що діє від її імені й організує певною мірою функціонування суспільства, стоїть на охороні прав і свобод його громадян та окремих особистостей. Вона жорстко і детально регламентована, будується на підставі суворого виконання наказів і розпоряджень, субординації і координації стосунків.

Професійно-психологічна підготовка — це цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей військовослужбовців, які б відповідали вимогам їх професійної діяльності.

Рекомендаціями до психологічної підготовки є:

- формування впевненості в собі, своїй підготовленості в можливості успішного подолання труднощів, готовності до зіткнення з ними;
- набуття знань щодо екстремальних ситуацій та їх можливих варіантів, їх сутності та способів реагування на них;
- формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для військової діяльності психотравмуючих чинників;
- тренування вмінь і навичок виконання професійних дій у будь-яких несприятливих умовах та навичок управління своїм емоційним станом;
- виховання гармонійно розвинених волевих якостей (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, сміливість, витривалість та ін.);
- розвиток якостей «психологічної надійності» (витривалості щодо небезпеки і ризику, перенапруження, невдач та труднощів);
- накопичення досвіду швидкого переходу від очікування до максимально-інтенсивних дій;
- розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості;
- тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, професійної пам'яті і т.д.).

Уся робота з психологічної підготовки повинна в кінцевому результаті сформувати психологічну захищеність військослужбовця при виконанні ним бойових завдань.

При роботі з військовослужбовцями необхідно організувати процес психологічної підготовки, який повинен передбачати:

1. Визначення форм і методів психологічної підготовки та призначення відповідальних осіб за її здійсненню.
2. Підготовку навчальної бази.
3. Планування психологічної підготовки та контроль за виконанням планів.
4. Включення психологічних цілей в плани проведення всіх видів занять з вогневої, фізичної та спеціальної підготовки.

Вирішення цих завдані психологічної підготовки підвищить стійкість військовослужбовців до дій стресів, розвине потрібні психологічні якості, сформує особливі навички й уміння, що сприяють високоефективному виконанню всіх професійних дій в будь-яких складних і загрозливих умовах.

Зміст психологічної підготовки повинен конкретизуватися з урахуванням специфіки діяльності задач та умов. У практичному відношенні психологічна підготовка до дій в особливих умовах повинна передбачити:

- по-перше, відпрацювання у військовослужбовців відповідної суми спеціальних знань, які сприяють психологічній готовності до труднощів, що припускаються, та загрозами особливих умов і формування на цій основі раціонального ставлення до них;
- по-друге, цілеспрямоване практичне тренування і вправи в ході службової підготовки.

Офіцерам по роботі з особовим складом та військовим психологам слід приділити увагу навчанню військовослужбовців навичкам саморегуляції (зняттю напруженості за допомогою релаксації, аутотренінга та інших методів), проведенню соціально-психологічних тренінгів з метою підвищення адаптативності військовослужбовців і їх особистісного розвитку та надавати допомогу в професійному самовизначенні.

Значний вплив на психологічний стан військовослужбовців має «бойове щастя» - віра в знання, досвід і удачливість, свого командира - це велика моральна складова успіху. На командира покладається безліч обов'язків, пов'язаних з виконанням запропонованих йому функцій. Найголовніша з них - підготувати бійця до війни - значить не тільки навчити майстерно знищувати супротивника, але головним чином навчити володіти собою в бойовій обстановці. Командир повинен допомагати своїм підлеглим перемагати почуття невпевненості і вселяти їм відчуття безпеки, максимально інформувати їх про ворога і його тактиці, формувати у них психологічну стійкість до неприємностей війни, настроїв «психічної агресивності», вживати всіх заходів для попередження голоду, втоми, нудьги,

невідомості, чуток і неробства. Крім усього іншого командир повинен бути зразком холонокровності, витримки, виконання військового обов'язку. Отже, обов'язково слід приділяти особливу увагу роботі в цьому напрямку з офіцерським і командним складом.

Шляхами вдосконалення системи роботи командирів є:

- Суттєве поліпшення соціальної захищеності та матеріального добробуту військовослужбовців і членів їхніх родин, запровадження ефективних матеріальних і моральних стимулів за високі показники в бойовій підготовці, службі та дисципліні.

- Професійне залучення військових психологів до психологічного забезпечення військової дисципліни і профілактики правопорушень.

- Забезпечення зразковості військовослужбовців у повсякденній життєдіяльності військ, поза умовами служби та в побуті, без якої неможливо суттєво поліпшити військову дисципліну.

- Посилення контролю та надання безпосередньої практичної допомоги підлеглим у вдосконаленні стилю й системи їх роботи зі зміцнення військової дисципліни та правопорядку.

- Принцип «Кожний начальник допомагає, контролює і навчає своїх підлеглих, відповідає за рівень їх підготовки і внесок у вирішення поставлених завдань» - має стати провідним принципом діяльності кожного командира. Командири (начальники) особисто займаються навчанням безпосередньо підлеглих сучасним гуманним принципам, ефективним методам і ненасильницьким формам роботи щодо зміцнення військової дисципліни, оптимального використання наданих їм дисциплінарних прав, творчому поєднанні в своїй діяльності методів безпосереднього і опосередкованого виховного впливу на вихованців та методів самовиховання.

- Суттєвого ефекту можна досягти цілеспрямованою організацією індивідуально-виховної роботи, яка має пронизувати всі військові структури,

кожну її ланку, провадитися на всіх рівнях. Систематичне здійснення такої роботи з військовослужбовцями дає можливість мобілізувати їх на якісне виконання бойових, навчально-бойовий та інших завдань, сприяє запобіганню загибелі і травмуванню воїнів, недопущенню негативних виявів у їхній поведінці, викоріненню порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями.

– Пожвавлення морально-психологічного забезпечення та профілактики правопорушень. Тут особлива роль належить військовим психологам, зусилля яких мають зосереджуватися безпосередньо у підрозділах на індивідуальній роботі з військовослужбовцями усіх категорій для визначення детермінант їхньої девіантної поведінки, надання їм своєчасної соціально-психологічної, психологічної та інших видів допомоги та здійснення сучасних психологічних профілактичних заходів. Вони організують систематичне медичне обстеження військовослужбовців, що належать до «груп ризику», провадять з ними постійну виховну і психокорекційну роботу.

– Організація служби військ, всієї життєдіяльності підрозділів (частин) і органів управління в дусі державницької ідеології. Наприклад, на заняттях з бойової, гуманітарної і правової підготовки здійснюється поглиблене вивчення всіма категоріями особового складу вимог статутів, законодавчих актів, що стосуються їх життєдіяльності. У військовослужбовців формується громадянська свідомість.

Перший бій людина веде сама з собою ...

Людина діяльна, яка шукає шляхи вирішення проблем через самовдосконалення, уникаючи самоствердження за рахунок інших людей, зберігає душевне, психічне, фізичне, соматичне здоров'я. А людина, що йде по шляху постійних поблажок собі, що прагне тільки до «легкого життя», не тільки деградує, але і страждає фізично, душевно і духовно. Тому, військовослужбовців треба навчати сприймати себе, нового, з позитивної

точки зору – ось те, головне, що допоможе людині подолати психологічні труднощі сприйняття бойових дій.

Необхідно навчати військовослужбовців, розглядати свій військовий досвід з притаманних йому сильних сторін: мужність, довіра до товаришів, військове братерство, вміння долати психологічні та фізіологічні прояви страху, негативних передчуттів, навички миттєвої концентрації та мобілізації внутрішніх ресурсів, вольова регуляція ноцицептивних відчуттів тощо. А також «інсталювати» його у повсякденне життя з усвідомленням правильно вибраного шляху. Така робота повинна акцентуватись не на нівелюванні, «витісненні» внутрішніх, психологічних аспектів бойового досвіду, а, навпаки, на використанні його позитивних сторін задля формування високої стресостійкості, яка є важливою складовою виживання і адаптації до сучасних, непростих умов життя.

Військова практика свідчить про значимий вплив сім'ї військовослужбовця на його військово-професійну діяльність. Від особливостей психологічного клімату в сім'ї, характеру стосунків подружжя залежить рівень мотивації військовослужбовця до служби, його спрямованість на професійне вдосконалення, морально-психологічний стан, психологічна готовність до виконання службово-бойових завдань його сприйняття бойових дій. Через це предметом уваги офіцерському складу по роботі з особовим складом є не тільки діяльність людини в особливих умовах військової служби, не тільки соціально-психологічні явища, притаманні військовим підрозділам, але і міжособистісні стосунки у сім'ях військовослужбовців.

Очевидна важливість підтримання оптимальних міжособистісних стосунків у сім'ях військовослужбовців для забезпечення ефективності поставлених завдань. Негаразди у внутрішньосімейних стосунках негативно позначаються на душевному благополуччі членів сім'ї та викликають їх незадоволення. У проблемних сім'ях, як правило, не завжди визнається існування проблем; не вистачає інтимності; спілкування членів сім'ї

знаходиться на низькому рівні; межі «Я» членів сім'ї є розмитими; сімейні «міфи» не відповідають реальності; конфлікти відбуваються досить часто; гумор, оптимізм і турбота один про одного виявляються рідко; існує неприхована неприязнь між членами сім'ї тощо. Вирішення побутових питань у сім'ї може зняти частину напруження у стосунках та зменшити незадоволеність членів сім'ї результатами сімейно-шлюбних взаємостосунків.

При цьому зазначимо, що від умілих та своєчасних дій психолога може залежати доля сім'ї, а іноді й життя та здоров'я її членів.

Особливу увагу на законодавчому рівні слід приділити розробці директив, наказів, методичних вказівок та практичних рекомендацій посадовим особам щодо корекції міжособистісних стосунків у сім'ях військовослужбовців та надання їм психологічної допомоги у вирішенні актуальних проблем та психологічної підтримки.

Аналіз результатів дослідження участі у бойових діях, як чинника переосмислення цінностей військовослужбовцями дозволив зробити такі висновки:

Аналіз особливостей переосмислення життєвих цінностей військовослужбовців здійснювався на основі якісного аналізу результатів дослідження та реконструкції свідомості досліджуваних за допомогою факторного аналізу.

Проводячи біографічну бесіду, ми використали метод вчування, який допоміг нам відновити хід подій, які відбувалися під час перебування у зоні АТО, по поверненню, аж до теперішнього часу. Також біографічна бесіда дозволяє встановити для всіх досліджуваних спільних референтних осіб, їхні емоційні взаємозв'язки з досліджуваними.

Аналізуючи біографію військовослужбовців, що змінили професійну діяльність ми встановили, що референтною особою для більшості з них був і залишається командир та однополчани, з якими вони перебували в зоні бойових дій та з якими досліджувані відчувають емоційну близькість

внаслідок однакових життєвих вражень та переживань. Командир є для них взірцем, на який вони орієнтуються.

Аналізуючи біографію військовослужбовців, що не змінили професійну діяльність ми дізналися, що для більшості з них референтною особою була і є дружина, а сімейні стосунки є для них пріоритетними. Також, досліджувані зазначають, що на даний момент вони стали більше часу проводити зі своїми колегами по роботі та з командиром, пояснюючи це тим, що перебування в зоні бойових дій їх дуже зблизило.

Формування структури ціннісної сфери військовослужбовців визначається кількома чинниками, серед яких провідними є орієнтація на продовження кар'єри та реакція оточуючих на участь у бойових діях. За результатами дослідження, умовно виділено на дві групи досліджуваних за критерієм зміни професійної діяльності. До першої групи увійшли військовослужбовці, що змінили вид професійної діяльності, для них характерним є суб'єктивне переживання емоційної близькості з командиром та батьком. Життєві цінності та завдання військових цієї групи до перебування в зоні бойових дій обмежувалися отриманням матеріального заробітку, грошового утримання.

Участь у бойових діях дозволила виконати поставлені життєві завдання. Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, очевидно, стали причиною ціннісної кризи. Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності. До другої групи увійшли військовослужбовці, що не змінили професійної діяльності. Для них характерною є орієнтація на продовження професійної діяльності військового, яка підкріплюється загальним позитивним забарвленням сприймання різних етапів життя та близькими емоційними стосунками з родиною.

Отже, перебуваючи в зоні бойового конфлікту життєві цінності та завдання військових є різними, досягнувши їх та не маючи інших життєвих завдань у військовослужбовців відбувається криза, яка спричинює зміну

професійної діяльності військових. Виявлено, що переоцінка цінностей досліджуваними зумовлена не лише ситуацією участі у бойових діях, але й ситуацією адаптації до мирного життя після повернення.

Тому розроблені рекомендації щодо сприяння процесу об'єктивного сприйняття бойових дій мають допомогти офіцерському складу по роботі з особовим складом і командирам підрозділів та будуть практично застосовані в моїй роботі у військовій частині Збройних Сил України.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі магістра представлено результати дослідження особливостей психологічного сприйняття бойових дій осіб, що брали участь у бойових діях, виявлено відмінності у системі сприйняття в залежності від життєвих завдань та професійної спрямованості військовослужбовців.

Теоретичний аналіз наукової літератури свідчить, що аналіз життєвого шляху людини здійснюється у категоріях життєвих планів, картини життя, життєвих завдань. Центральною складовою та регулятором процесів особистісного та професійного росту у дорослому віці є цінності як предмет, який має певну значущість для людини.

Військова служба вважається діяльністю в екстремальних умовах, що зумовлює високу ймовірність виникнення стресових та кризових станів. Особливості сприймання військовослужбовцями стресових ситуацій (довготривале виконання напруженої діяльності; деривація основних біологічних та соціальних потреб; відсутність контактів з близькими; зависока відповідальність за свої дії; можливість порушення життєвих функцій) спричиняють переоцінку цінностей професійної діяльності та міжособистісної взаємодії.

Дослідження впливу участі у бойових діях, як чинника психологічного сприйняття цих дій, проводилося за допомогою методів вивчення ціннісної свідомості особистості, біографічної бесіди, які є релевантними завданням вивчення індивідуального досвіду та структури цінностей військовослужбовців. Застосування біографічної бесіди дозволило отримати додаткову інформацію про об'єктивні факти та сприймання військовослужбовцями власної професійної діяльності.

Аналіз результатів дослідження дозволив виділити чинники та життєві періоди переосмислення військовослужбовцями цінностей, що зумовило умовне виділення двох груп.

У сприйманні власного життя військовослужбовцями, що після участі у бойових діях змінили професійну діяльність, характерним є суб'єктивне відокремлення себе від близьких, що супроводжується виникненням емоційної близькості та отождненням себе із командиром та бойовими товаришами. Життєві цінності та завдання до перебування в зоні бойових дій були пов'язані із матеріальним заробітком. Участь у бойових діях дозволила виконати поставлені життєві завдання (досягнення матеріального благополуччя, грошового утримання). Відсутність інших життєвих завдань та емоційна віддаленість від найближчого оточення, вочевидь, стали причиною ціннісної кризи «після повернення». Виходом з кризи для досліджуваних стала зміна професійної діяльності.

Для досліджуваних, що не залишили військової діяльності, характерним є ототожднення себе із родиною, з якою пов'язується очікування професійних та особистісних успіхів. Командир сприймається як близька особа «минулого», яка проте не визначає теперішнього життя. Характерним є прорангований характер життєвих завдань, які поширюються на всі досліджувані етапи життя осіб, які мали досвід участі у бойових діях. Наявність життєвих завдань та суб'єктивне бачення способів їх реалізації дозволило досліджуваним цієї групи не змінювати професійної діяльності.

Окремим чинником переосмислення цінностей під час та після участі у бойових діях є суб'єктивна впевненість військовослужбовців в емоційній підтримці близьких. Наявність такої підтримки підсилює моральні почуття військовослужбовців та орієнтацію на продовження кар'єри військового, тоді як відсутність, викликає кризу «повернення», та сприяє зміні життєвої ситуації (професії, соціального статусу).

Проведене дослідження є описом окремих чинників зміни цінностей військовослужбовцями та не претендує на повноту розкриття проблеми.

Перспективами подальших досліджень є розширення кола досліджуваних та вивчення особливостей переосмислення цінностей, військовослужбовцями, що безпосередньо брали участь у бойових діях.

Розроблено рекомендації щодо створення умов, що сприяють процесу об'єктивного сприйняття бойових дій, які можуть практично застосовуватись психологами виховних відділів, працівниками відділів персоналу військових частин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Медведєв В. С. Професійна психологія в ОВС. Загальна частина: Курс лекцій. – К., 1995. – 210 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.: Изд-во. Ленинград. ун-та, 1996. – 339 с.
3. Барабанщиков А.В. и др. Методика исследования проблем военной психологии. - М.,1997. – 320 с.
4. Боришевський, М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М. Й. Боришевський. - С.49-57.
5. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь – справочник по психологической диагностике. – К.: Науковадумка, 1999. – 198 с.
6. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. Вестн. Моск. ун-та, сер. 14, психология, 1990, №2 С. 3-12.
7. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М. 1991 – 302 с.
8. Выготский Л.С. Психология. М.: Изд – во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 1008с. (Серия «Мир психологии»).
9. Виноградова Л. Интеллектуальный контроль, как способ интерпретации эмоционально трудных жизненных ситуаций // Психолог. Журнал. – 2004. - №6. – с. 221 – 29.
10. Военная психология. - М.: Воениздат 1992. – 560 с.
11. Газамиши В. Відчуття втрати часу в кризовій ситуації. Пісочна психотерапія //Практична психологія та соціальна робота. – 2006. –№11 - с. 24 – 26.
12. Гельгорн Э., Дж. Луфборроу. Эмоции и эмоциональные расстройства. М., «Мир», 1996.

13. Глоточкин А.Д., Барабанщиков А.В., Феденко Н.Ф., Шеляг В.В. Проблемы психологии воинского коллектива. М.: Воениздат, 1993.
14. Глушкова Т.О. Профілактика суїцидів у військових частинах. Методика роботи у військових частинах України, щодо вивчення та профілактики суїцидальних явищ серед військовослужбовців // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №2 – с. 27 – 29.
15. Головаха Е.И, Кроник А.А. Жизненный путь и средства обитания человека. – В кн.: Психология и архитектура. Таллин: Тал. Пед. Ин – т, 1993, с 191 – 193.
16. Головаха Є.І., Кронік О.О. Психологічний час і життєвий шлях особи. – Філософ. думка, 2003, №1, с. 56 – 61.
17. Горлач М.І. Природа цінностей. Наукові записи Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 1999. Вип.3 с. 14-26.
18. Дикая Л.Г., Семикин В.В. Регулирующая роль образа функционального состояния в экстремальных условиях деятельности // Психол. журнал. - 1991. - № 1. – 22 с.
19. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей // Проблема ценностей в философии. – М.,-Л.,2003
20. Экспериментальная нейрофизиология эмоций. Под ред. А.В. Вельдмана. Л., «Наука», 1992. – 325 с.
21. Эмоциональный стресс. Под ред. Л. Леви. Л., «Медицина», 1990.
22. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора. - В кн.: Очерки психологии труда оператора / Под ред. Милеряна Е. А. М., 1994. - с. 138- 172.
23. Изменения самого себя (пойми смысл происходящего, победи себя новым мотивом). // Большакова А. Менеджмент. Психология успеха – СПб. 2002. – с. 83 – 103.

24. Китаев-Смык Л.А. Боброва Э.С. Стресс как психологический фактор операторской деятельности в сб. Психологические факторы операторской деятельности Москва, Наука, 1998 - с.111-125
25. Краснянский А.Н. Посттравматическое, стрессовое расстройство у участников военных конфликтов // Синапс. - 1993. - №3. - С.14-35.
26. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа строение и динамика смысловой реальности. 2 – е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
27. Левенець А.Є. Трансформація конструктів особистісного досвіду в ході тренінгу розвитку життєвих цілей (за методом Дж. Келлі) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Серія Соціологія. Психологія. Педагогіка. - К., 2003. - Вип. 17-18. - С. 43-49.
28. Маклаков А.Г., Чермянин С.В., Шустов Е.Б. Проблемы прогнозирования последствий локальных военных конфликтов // Психологический журнал. - 1998. - Т. 19. №2. - С. 15-25.
29. Малкина П.М., Пых И.Г. Экстремальные ситуации. – М.: Издательство Эксмо, 2006 – 960с.
30. Малкова П. М., Вартилицька І. А. Психологічні механізми професійної деформації працівників міліції // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - №9.
31. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. //Практикум по социальной психологии – СПб «Питер», 2001, 234 с.
32. Музика О.Л. Криза творчої особистості: суб'єктивно – ціннісний підхід до типології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2001. – С. 63 – 72.
33. Музика О.Л. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Житомир, 2004. – С. 114-123.

34. Наенко Н. И. Психическая напряженность. М., 1976. Психогении в экстремальных условиях. Москва, Медицина, 1991.
35. Немов Р.С. Практическая психология: Учеб. пособие. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. - 320 с.
36. Немов Р.С. Общие основы психологии. - М., 1994.
37. Никитенко П.Д. Анализ представлений о мире и самоактуализации курсантов военного вуза/ П.Д. Никитенко на страже интересов государства. – Саратов: Изд-во СВИ ВВМВДВДФ. – 2007. – с. 121 – 126.
38. Никитенко П.Д. О некоторых характеристиках представлений о мире военного человека //Вестник Костромского гос.ун-та им. Н.А. Некрасова: Акмеология образования – 2007. Т.13,№3. - С.85 – 88.
39. Овчаренко Ю.О. Адаптаційні аспекти поведінки військовослужбовця // Матеріали 1 Всеукраїнського конгресу з практичної психології, 27 – 30
40. Овчаренко Ю.О. Методика аналізу та оцінки морально – психологічного стану військовослужбовців. – Методичний посібник. – Одеса: СП «Петрекс», 1997. – 17 с.
41. Овчаренко Ю.О. Проблеми самосвідомості особистості в системі професійної діяльності військових // Наука і освіта. – 1998. - №5 – 6. – С. 69 – 71.
42. Ольшанский В.Б Проблема межличностных отношений в истории когнитивной психологии. В кн. Вопросы истории общей и прикладной психологии. – Ростов-на-Дону, 1998.
43. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – 2 – изд., доп. – СПб: Питер, 2005 – 480с.: ил. – (Серия «Классический университетский учебник»).
44. Пилипенко Н. Особливості мотиваційної сфери осіб з підвищеною тривожністю //Соціальна психологія. – 2006. - №3. – с. 143 – 151.
45. Принципы развития в психологии. М., 1998. – 368 с.
46. П. П. Горноста́й. Розділи з книги: Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. - Київ, Агропромвидав України, 1998. (С. 69-96)

47. Профілактика стану психоемоційного напруження у співробітників правоохоронних органів // Психол. журнал. - 1993. - № 5.
48. Психічні процеси: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява, почуття // Загальна психологія: Під редакцією О. Скрипченка та ін. – К., 2005. – с. 101 – 265.
49. Психологический словарь. /Под ред. Л.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. - М., 1990. - С.243.
50. Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия. Москва. «Харвест» 2002г. 480 стр. Составитель Тарас А.Е, Сельченко К.В.
51. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – Київ, Агропромвидав України, 1998. – С. 69-96.
52. Пушкарев А.Л., Доморацкий В.А., Гордеева Е.Г. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2000.
53. Разумов С.А. Эмоциональный стресс, работоспособность и здоровье. Л., «Знание», 1995. – 41 с.
54. Розов В. Методи оцінки та самооцінки стресових станів // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - №5. – с. 41 – 51.
55. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. - с. 278.
56. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. - М., 1997.
57. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. - М.: Педагогика, 1999. - Т.1. – С.62. 20.
58. Сабуров А.С. Юридична психологія: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: ТП Пресе 2003 -208с.
59. Садковой В.П. История формирования концепции стрессовых расстройств // Вісник Харківського університету. Серія психологія. – 2001. - № 517. – С. 162-166

60. Свидерская Н.Е., Прудников В.Н., Антонов А.Г. Особенности ЭЭГ – признаков тревожности у человека // ЖВНД, ТОМ 5№2, 2001 г.
61. Селье Г. Когда стресс не приносит горя. – М, 1992.
62. Содержание и организация морально-психологического обеспечения боевых действий. М.: ГАВС, 1994
63. Тарабрина Н. В., Лазебная Е. О. Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы // Психологический журнал. 1992. - том 13. -№ 2. – с.1
64. Тарабрина Н.В. посттравматический стресс // Психологический журнал. 1999. - том 6. -№ 3. – с.8.
65. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер, 2001. – 221 с.
66. Титаренко Т. М. Жизненный мир личности: этапы становления // Философ и социол. мысль. - 1991. - №1.
67. Э. Фромм. Человек для себя. — М.: АСТ — Минск: Харвест, 2006.
68. Ханин Ю. Л., Буланова Г. В. Статус и эмоциональное состояние личности в группах разного уровня развития//Вопросы психологии. – 1991. №5.
69. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебное пособие. – М.: Право и Закон, 1997. — 320 с.
70. Шингарев Г.Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. М., «Наука», 1994. – 224 с.
71. Шумков Г.Е. Душевнобольные на войне. О практическом подразделении душевных заболеваний на войне. // Воен.сб.- 1995. – № 7.– С.92.
72. Попов В.Е. Психологическая реабилитация военнослужащих после экстремальных воздействий. [http: www. psychologye. Ru](http://www.psychologye.ru)

Бесіда з військовослужбовцями

1. Скільки вам років?
2. Ви одружені?
3. Як давно одружені?
4. Як давно ви перебували в зоні бойових дій? Скільки минуло часу?
5. Перебуваючи в зоні бойових дій ви підтримували з кимось зв'язок? Чому?
6. Згадайте, думка яких осіб була для вас важливою на той момент?
7. В кого ви могли запитати поради, поділитися своїми почуттями, переживаннями перед перебуванням в зоні бойових дій?
8. Хто для вас був референтною особою під час повернення з зони бойових дій?
9. Назвіть будь – ласка ваш мотив перебування в зоні бойових дій?
10. Чи справдились ваші очікування?
11. На кого ви тепер розраховуєте в тяжких ситуаціях, хто вас підтримує, розуміє? До чиєї думки Ви прислухаєтесь?
12. Чи відбулися за чотири роки якісь зміни у вашій професійній та сімейній сфері? Які?
13. Що на вашу думку стало приводом для розлучення.
14. Чим ви займаєтесь на даний час? Ваша професійна діяльність?
15. Які особливості реакції оточення на перебування в зоні бойових ви можете виділити?

Додаток Б

Бібліографічний аналіз досліджуваних

Таблиця Б1

«Опитування до бойових дій»

Досліджуваний	Референти					
	Колеги	Тато	Мама	Товариши	Дружина	Командир
1	+	-	+	-	-	-
2	+	-	+	-	+	-
3	+	-	-	+	-	-
4	+	-	-	+	-	-
5	+	+	-	+	-	+
6	+	-	+	-	+	-
7	-	+	-	-	-	+
8	-	+	-	-	-	+
9	-	+	-	-	-	-
10	-	+	-	+	-	+
11	-	+	-	-	-	-
12	-	+	-	-	-	-
13	-	-	+	-	+	-
14	+	-	-	-	+	+
15	+	+	+	+	+	+
Позитивно	8	8	5	5	5	6
Негативно	7	7	10	10	10	9

Таблиця Б2

«Опитування під час бойових дій»

Досліджуваний	Референти					
	Колеги	Тато	Мама	Товариши	Дружина	Командир
1	+	-	-	+	+	-
2	-	+	-	+	-	+
3	+	-	-	+	-	+
4	-	+	-	+	-	-
5	+	-	-	-	-	+
6	-	+	-	-	-	-
7	+	-	-	-	-	+
8	-	-	-	-	-	+
9	-	-	-	-	-	+
10	+	-	-	+	+	-
11	-	-	+	-	+	-
12	-	+	+	-	+	-
13	+	+	+	-	-	-
14	-	+	-	-	-	-
15	+	+	+	+	+	+
Позитивно	7	6	4	6	5	7
Негативно	8	9	11	9	10	8

Таблиця БЗ

« Опитування по поверненню»

Досліджуваний	Референти					
	Колеги	Тато	Мама	Товариши	Дружина	Командир
1	+	-	-	+	-	-
2	-	-	-	+	+	+
3	-	-	-	+	+	+
4	+	-	-	+	-	-
5	-	+	-	-	+	+
6	+	-	+	-	-	-
7	-	+	-	-	-	+
8	-	-	+	-	-	+
9	-	-	+	-	-	-
10	-	-	-	+	-	-
11	+	-	-	-	-	-
12	+	-	-	-	-	-
13	-	-	+	-	-	-
14	-	-	-	-	-	+
15	+	+	+	+	+	+
Позитивно	6	3	4	6	4	7
Негативно	9	12	11	9	11	8

Таблиця Б4

« Опитування на теперішній час»

Досліджуваний	Референти					
	Колеги	Тато	Мама	Товариши	Дружина	Командир
1	+	-	-	-	+	-
2	-	-	-	-	+	+
3	-	+	+	-	+	+
4	+	-	+	-	-	-
5	+	+	+	-	-	+
6	+	-	+	-	+	-
7	-	+	-	+	-	+
8	-	+	-	-	-	+
9	-	+	-	-	-	-
10	-	-	-	-	+	-
11	-	+	-	-	+	-
12	+	-	-	+	-	+
13	-	-	+	-	+	-
14	+	-	-	-	-	+
15	+	+	+	+	+	+
Позитивно	7	7	6	3	8	8
Негативно	8	8	9	12	7	7